

16+

ISSN 0235-0157

Адабият Дагъыстан

ЭКИ АЙДА БИР ЧЫГЪАГЪАН ЧЕБЕР – АДАБИЯТ ВА ЖАМИЯТ-ПОЛИТИКА ЖУРНАЛ

Тангчолпан

2021 ³

МАЙ – ИЮНЬ

БАШКЪЫРТСТАНДА – ЯЗЫВЧУЛАНЫ ФОРУМУ

Форумну ортакчылары: «Тангчолпан» журналны редактору, шаир Супиянат Мамаева ва Мамед Халилов (дагъыстанлы) Ярославль язывчуларыны союзуну председатели, шаир, таржумачы.

«XXI асруну язывчулары» деген форумну ортакчылары. Уфа.

Танголан

Эки айда бир чыгъагъан чебер-адабият ва
жамият-политика журнал

Учредитель:
Министерство
информатизации, связи
и массовых коммуникаций
Республики Дагестан

1917-нчи йыл, 20-нчы
августдан башлап чыгъа
Издається с 20 августа
1917 года

3

2021

май – июнь

Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан
Редакция республиканских
литературных журналов “Соколенок”
и “Литературный Дагестан”

БУ НОМЕРДЕ:

ВАРИСЛИК

Дадам Къоркъутну китабы..... 3

ПОЭЗИЯ

Ш.-Х. АЛИШЕВА. Гъайранлыкъ 33

М.ШИХАВОВ. Атама кагъыз 38

ПРОЗА

А.УСТАРХАНОВ. Хабарлар 46

ОЧЕРК

Д.АЛКЪЫЛЫЧЕВ. Танг улан 53

ЭТНОГРАФИЯ

М.-А. ОСМАНОВ. Къумукъ той.
(Давамы) 66

АДАБИЯТ

С. МАМАЕВА. Башкъыртстанда
язывчуланы форуму 88

Р. ХАБИРОВ: «Ватанымны адабиятыны
уллу гележеги болгъанны сюемен» 90

ФОЛЬКЛОР

Къатын эрине айтагъан яслардан 92

Баш редактор
М.М. Агьматов
тел. 67 – 16 – 31

Жаваплы редактор
Супиянат Мамаева
supiyanat5888@mail.ru

Редколлегия:
А. Абдуллатипов
П. Абдуллаева
З. Акавов
С. Алиев
Ш.-Х. Алишева
М. Гьусейнов
А. Жачаев
Гь. Оразаев
А. Солтанмуратов

Редакцияны адреси:
367025, Магьачкьала,
Данияловны орамы, 55.

Телефонлар:
бухгалтерия – 67 – 18 – 75
редакторлар – 67 – 18 – 89

Электронный адрес редакции: litdag@mail.ru

Позиция редакции может не совпадать с точкой зрения авторов, которые несут ответственность за достоверность и объективность представленных для публикации материалов. Рукописи не рецензируются и не возвращаются. При перепечатке ссылка на «Тангчолпан» обязательна.

Регистрационный номер:
серия ПИ №ТУ 05-00415 от 22.04.2019 г. выдан
Управлением Роскомнадзора по Республике Дагестан.

Типография:
ООО «Издательство «Феникс-пресс».
Адрес типографии:
367018, РД, г. Махачкала, ул. Петра I, 61.

Тангчолпан №3, 2021
На кумыкском языке

Печать офсетная.
Бумага офсетная. Формат 70 x 108 1/16.
Усл. печ. л. 8,4. Уч. изд. л. 8,7.

Выход в свет 25.06.2021 г.
Тираж 596 экз. Заказ № 888.

Редакция и издатель:
Государственное бюджетное учреждение Республики Дагестан. Редакция республиканских литературных журналов “Соколеник” и “Литературный Дагестан”.
Адрес редакции и издателя:
367000, РД, г. Махачкала, ул. Даниялова, 55.

Цена свободная.

ДАДАМ КЪОРКЪУТНУ КИТАБЫ

(Давамь. Башы №№ 1-2, 2021)

ДУКА ХАЖАНЫ УЛАНЫ ДЕЛИ ДОМРУЛНУ БАЯНЫ

Ханым, гьей!

Мени ханым, Огъузда Дука Хожаны уланы Дели Домрул деген батыр улан бар эди. Ол суву къуругъан озенге кёпюр къургъан. Гечегенден отуз акъча алар эди, гечмейгенден, гючден къыркъ акъча ала эди. Не учун булай эте эди? Ол булай дей эди: Мендей гючлю, менден гючлю эр бармы, мени булан ябушма, – дей. Мени эрлигим, батырлыгъым, къоччакълыгъым, игитлигим Румгъа, Шамгъа белгили. Бир керен кёпюрню янында хосар уй агълю токътай. Ол агълюде бир яхшы, исбайы игит авруй... Ол игит оъле. Къавуму, къардашы йылай. Тайпасына мугъкам къара дерт тюше. Дели Домрул чабып етип: Ярахсызлар, негер йылайсыз? Мени кёпюрюмню янында бу къавгъа недир? – деди.

Олар:

– Ханым, бизин яхшы игитибиз оьлген, шогъар йылайбыз, – дедилер.

Дели Домрул:

– Игитигизни ким оьлтюрдю? – деди.

– Воллагъ, бей-игит, Аллагъуталадан буйрукъ болду, ал къанатлы Азирейил ол игитни жанын алды.

Дели Домрул:

– Не адамдыр сизин Азирейил, адамланы жанын алар йимик? Я Къадир Аллагъ, бирлигинг, барлыгъынг гъагъы учун Азирейилни мени гёзюме гёрсет. Ябушуп, чабушуп, тирелип, яхшы игитни жанын къутгъарайым. Дагъы-дагъы яхшы игитлени жанын алмасын учун. Дели Домрул уюне гелди. Тенгири Домрулну сёзюн ушатмады:

– Къара, къара – деди ол, – ярахсыз дели мени бирлигими билмей, гъакълыгъыма инанмай, шо саялы мени уллу къаламда товба этсин. Азирейилге:

– Я Азирейил! Бар о делини гёзлерине гёрюн. Бетин агъарт, жанын хырыллатып ал, – деди.

Дели Домрул къыркъ игит булан бирче ашап, ичип олтургъанда, хапарсыздан Азирейил гелди. Азирейилни не чавуш, не къапучу гёрмеди, Домрулну къудратлы тутар, къоллары тутмас гючсюз болду. Дюнъя алам Дели Домрулну гёзюне къарангы болду. Къоччакъ Дели Домрул кычырып сёйлер, къарайыкъ, не сёйлер:

– Жан! Не къоркъунчлу хожасан,

Къапучулар сени гёрмеди,

Чавушлар сени билмеди,

Мени гёрер гёзюм сени гёрмеди,

Тутар къолум тутмады.

Титреди мени жаным дерт болду,
Алтын ички аягъым кьолумдан тюшюп ер болду
Авзум ичи туз йимик,
Сюексаным буз йимик.
Вёре! Сакъалы акъ хожа!
Гёзлери гезев хожа!
Вёре! Не кьоркьунчлу хожасан!
Къыйыным сагъа тийсин бугюн мени! – деди.
Азирейилни бугъар ачуву чыгъып:
Дели улан!
Гезев гёзюм неге ушатмайсан?
Гёзю гёкчек кызыланы, гелинлени
Жанларын кёп алгъанман,
Сакъалым акълыгъын неге ушатмайсан?
Акъ сакъаллы, къара сакъаллы эрлени
Жанларын кёп алгъанман,
Шонучундур сакъалымны акълыгъы, – деди.

– Ярахсыз, дели улан! Макътана эдинг ал къанатлы Азирейил кьолума тюшсе, оьлтюрюп яхшы игитни жанын кьутгъарар эдим, – деп. – Муна гелдим, сени жанынгны алма гелдим, беремисен? Ёгъесе, давлашайыкмы?

Дели Домрул айтды:

Ал къанатлы Азирейил сенмисен?

Менмен, – деди.

Бу яхшы игитлени жанын алагъан сенмисен?

Менмен алагъан! – деди.

Дели Домрул айтды:

Къапучулар, къапуланы ябыугъыз! – деди. – Азирейил! Мен сени булан генг ерде ёлукъма сую эдим. Тар ерде кьолума тюшдюнгмю? Мен сени оьлтюрюп, яхшы игитни жанын кьутгъарайым, – деди.

Къара кылычны сувурду, кьудратлы кьолун ойнатды. Азирейил къачма урунду.

Азирейил гёк гёгюрчюн болду, терезеден учуп чыгъып ёкь болду. Дели Домрул, кьолун кьолуна уруп, кюледи.

Айтды:

– Игитлерим, Азирейилни гёзюн нечик кьоркьутдум, генг къапуну кьоюп, тар терезеден таба ёл салды. Хатарли мени кьолумдан гёгюрчюн болуп учуп кьутулду. Мен ону кьоймайым, къарчыгъама алдырайым, – деди. Турду, атына минди, къарчыгъасын кьолуна алды, артына тюшдю. Бир-эки гёгюрчюн оьлтюрдю, къайтды. Уьюне бакъгъанда Азирейил атыны гёзюне гёрюндю. Ат уьркдю. Дели Домрулну алып къачып ерге йыкьды. Къара башы бюкленип кьалды.

Акъ кёкрегине Азирейил басып кьонду. Ол башлап зигер этди, хырыллады.

– Вёре Азирейил, аман!

Мен сени булайынгны билмей эдим,

Уручудай жан алыр деп турмай эдим,

Тёбеси бийик бизин тавларыбыз бар,

Ол тавларыбызда бавларыбыз бар,
 Ол бавларыбызда къара салкъынлы юзюмюбюз бар,
 Ол юзюмню сыгъалар юзюмню ал шарабы бар,
 Ол шарабны ичген эсирип къалар,
 Ичген эдим, – тоймадым,
 Не сёйледим, – билмедим,
 Англамадым, сынамадым,
 Игитликден тоймадым,
 Жаным алма, Азирейил, рагъму эт! – деди.
 Азирейил айта:
 – Ярахсыз дели улан! Магъа негер ялбарасан? Тенгинринге ялбар! Мени
 къолумда не бар? Мен де бир юмуш уланман, – деди.
 Дели Домрул айтды:
 – Я, жан береген, жан алагъан Тенгирими?
 – Ол озюдюр, – деди.
 – Азирейилге бурулуп:
 – Я, сен не балагъсан? Сен арадан чыкъ! Мен Тенгири булан сёйлеме сю-
 емен, – деди.
 Дели Домрул мунда сёйлей, къарайыкъ, ханым, не сёйлей:
 Бийик кёкде бийиксен!
 Бирев билмей нечиксен!
 Ярыкъ Тенгири!
 Неге жагъиллер сагъа кёкден къарай, ерден излей,
 Сен герти муъминлени юрегиндесен.
 Даим яшар оьлмес Тенгир!
 Гъеч бир сырын бермес Тенгир!
 Мени жаным алар болсанг, озюнг ал!
 Алма кьойма Азирейилге! – деди.
 Мунда Дели Домрулну сёзлери Аллагъуталаны хошуна гелди. Ол Азирей-
 илге тавуш этди:
 – Ярахсыз бирлигимни билди, бирлигиме шюкюр болду, я, Азраил, Дели
 Домрулну жаныны ерине жан болсун, ону жаны азат болсун, – деди. Азирейил
 айтды:
 – Къоччакъ Дели Домрул, Тенгириден буйрукъ болду, Дели Домрулну жа-
 ныны ерине жан болсун, ону жаны азат болсун, – деди.
 Дели Домрул айтды:
 Орнума берме жан къайда болсун! Мени бир къарт атам, бир къарт анам
 бар, гел барайыкъ экисинден бири рази болуп жанын берсе, алырсан, мени
 жанымны кьоюрсан, – деди.
 Дели Домрул юрюдю, атасыны янына гелди. Атасыны къолун оьбюп, кьа-
 райыкъ ханым, не сёйлер:
 – Акъ сакъаллы, азиз, сыйлы, жаным атам,
 Билемисен нелер болду?
 Капир сёз сёйледим.
 Гъакъ Таала ушатмады.
 Кёк юзюнде ал къанатлы Азирейилге буюрду,
 Учуп гелди, акъ тёшюмню басып кьонду.

Хырыллатып татли жаным алма суюдю,
 Жан тилермен менден кѳурбан кылармысан?
 Атам, сенден жан тилеймен, берермисен?
 Ёгъесе, балам Дели Домрул деп йылармысан?
 Атасы айтды:
 – Кѳулум, кѳулум, гъай кѳулум!
 Жанымдан бир пай кѳулум!
 Тувулунгда тогъуз бугъра тартып сойдум, арслан кѳулум!
 Багъанасы алтын кѳалкы уѳюмню!
 Кѳувдай кызыл, – гелинимни чечегисен!
 Къаршыдагъы къара тавум герексе,
 Сѳйле, гелсин Азирейилге яйлакъ болсун!
 Сувукъ-сувукъ кѳуюларым герексе, огъар ичер ер болсун!
 Тизив-тизив чалт атларым герексе,
 Огъар минери болсун!
 Табун-табун тюелерим герексе,
 Огъар юклери болсун!
 Акъ сиривде акъ кѳойларым герексе,
 Къара аш уй ичинде, огъар шолмелер болсун,
 Алтын, гюмюш акъчаларым герексе,
 Огъар харжлама болсун.
 Дюнья татли, жан азиз, жанымны кыйып болман,
 Белгили бил!
 Менден азиз, менден кѳп сюер анадыр,
 Кѳулум, ананга бар, – деди.
 Дели Домрул атасын кѳуюп, анасына гелди, айтды:
 – Анам, билемисен, нелер болду,
 Кѳк юзюнден ал къанатлы Азирейил учуп гелди,
 Акъ тѳшюме гелип мени басып кѳойду,
 Хырыллатып азиз жаным алма суюдю.
 Атамдан жан тиледим, – бермеди.
 Сенден жанынг тилеймен.
 Анам жанынг менден кѳурбан кылармысан?
 Ёгъесе, кѳулум Дели Домрул, – деп йылармысан?
 Аччы тырнап, акъ юзюнгню йыртармысан?
 Къаргъа йимик къара чачынг юлкъармысан, ана?! – деди.
 Анасы мунда сѳйледди, гѳрейим, ханым-Кѳулум, кѳулум, ай кѳулум!
 Тогъуз айлар къарнымда гѳтердим, кѳулум!
 Онунчу ай дюнья юзюне гелтирдим, кѳулум!
 Бешигингде акъ кѳумачгъа чырмадым, кѳулум!
 Тойгъунчагъа акъ сютюмню эмиздирдим, кѳулум!
 Акъ тѳбели кѳалалагъа къамалгъан, бусанг кѳулум!
 Дини пасыкъ капирге тутулгъан бусанг, кѳулум!
 Алтын-акъча гючюне къутгъарар эдим, кѳулум!
 Яман ерге барасан, онда гелмен.
 Дюнья татли, жан азиз, жанымны бермен.
 Белгили бил! – деди.

Буланы эшитип, Азирейил Дели Домрулну жанын алмагъа суюдю. Дели Домрул айтды:

Рагъму эт, Азирейил, Тенгирини бирлигине шеклик ёкъдур. Азирейил айтды:

– Ярахсыз дели улан, не рагъму суюсен? Акъ сакъаллы атангны янына бардынг – жанын бермеди, акъ чачлы анангны янына бардынг – жанын бермеди. Дагъы кимден гёзлейсен? – деди.

Дели Домрул айтды:

– Гъасретим бар, гёрюшейим, – деди.

Азирейил айтды:

– Айт, дели, гъасретинг кимдир?

Дели Къоркъут айтды:

– Ят къызы – гъалалым бар. Ондан мени эки уланым бар. Аманатым бар, тапшурайым оланы, ондан сонг мени жанымны аларсан, – деди.

Юрюдю, оюзюню гъалалыны янына гелди.

Айтды:

– Билемисен нелер болду?

Кёк юзюнден ал къанатлы Азирейил учуп гелди,

Акъ тёшюме гелип мени басып къонду.

Татли мени жанымны алма суюдю.

Атама мен бардым, – жанын бермеди,

Анама бардым, – жанын бермеди.

Дюнья – татли, жан – аявлу, – дедилер.

Энди:

Бийик къара тавларым

Яйлакъ болсун сени учун!

Сувукъ, сувукъ сувларым

Ичер болсун сени учун!

Табун-табун атларым

Минме болсун сени учун!

Алтын къалкъы уйлерим

Отав болсун сени учун!

Сыдралы тюелерим

Юклевл болсун сени учун!

Ап-акъ сирив къойларым

Гёзюнг кимни ушатса,

Юрегинг кимге тартса,

Огъар эрге барарсан.

Эки уланымны окъсюз къоймассан! – деди.

Бу ерде къатын гиши сёйледиди, гёрейик, мени ханым, не сёйледиди:

Айтды:

– Не сёйлейсен, не дейсен?

Гёз ачгъанда – гёргеним,

Юрек берип суюгеним,

Нарт игитим, шагъ игитим!

Татли эрин берип сорушгъаным!

Бир ястыкъда баш этип объюшгеним!

Къаршы ятгъан къара тавларынг
Сенден сонг мен не этейим?
Яйлакъ тутсам болсун мени къабурум!
Сувукъ-сувукъ сувларынг,
Бир уртласам, мени болсун ал къаным!
Алтын-акъчанг харжласам,
Мени гебиним болсун!
Табун-табун чалт атларынг,
Бирин минсем, мени табутум болсун!
Сенден сонг бир игитни,
Сююп барсам, бирче ятсам,
Ала йылан болуп тиксин санымны!
Сени ол ярахсыз, анангны, атангны
Не бар экен юрегинде, оюнда.
Ер шагъат болсун!
Кёк шагъат болсун!
Тенгири оъзю шагъат болсун!
Жаным къурбан мен этермен сени учун! – деди.
Рази болду. Азирейил къатыныны жанын алмагъа гелди. Эрлени къочча-
гъы оъзюню ёлдашын ташламады. Тенгириге мунда ялбарды, гёрейик, ханым,
нечик ялбарды.

Айтды:

– Бийик кёкде бийиксен,
Бирев билмей нечиксен,
Ярыкъ юлдуз Тенгирим!
Кёп жагъиллер сени
Кёкде къарар, ерде излер,
Сен герти муъминлени юрегиндесен.
Даим яшар къудратлы Тенгир!
Уллу ёллар боюнда
Имаратлар ишлетейим сени учун,
Ачлар гёрсем тойдурайым сени учун,
Ялангъачлар гийдирейим сени учун,
Къыя бусанг экев жанын бирче къый!
Къоя бусанг экев жанын бирче къой!

Гъакъ Таала Дели Домрулну сёзюн ушатды. Азирейилге буйрукъ этди:

– Атасыны да, анасыны да жанын ал, ол эр-къатынгъа мен юз къыркъ йыл
оъмюр бердим.

Азирейил ана-атасыны жанын алды. Къоччакъ Домрул буса оъзюню ёл-
дашы булан дагъы да юз къыркъ йыл яшады. Къоркъут гелип йыр яратды, сёз
айтды, къой бу йыр къоччакъ Домрулну гъакъында болсун, – деди, къой, мен-
ден сонг да йырчылар ону йырласын, къой, менден сонг да огъар къоччакъ
эрлер тынгласын.

Дуа этейик, ханым:

Ерли къара тавларынг чёгюлмесин!
Салкъын къатты тереклеринг гесилмесин!
Гъаман агъар ярыкъ сувунг къурумасын!

Хадир Тенгир намартлагъа иертмесин!
Акъ бетинге беш калима дуа кълдыкъ,
Къабул этсин, тиркешдирсин, бегитсин.
Гюнагыгызыны аты ярыкъ пайхаммарны хатири учун багышласын,
Ханым, гъей!

КЪАНЛЫ ХОЖАНЫ УЛАНЫ КЪАН ТУРАЛИНИ БАЯНЫ

Ханым, гъей!

Огъуз заманында Къанлы Хожа дейген бир эр бар эди. Ону етишген бир кьоччакъ уланы бар эди. Аты да Къан Турали эди.

Къанлы Хожа айтды:

– Эренлер, атам оьлдю, мен кълдым, ерин-юртун тутдум. Мен де оьлер-мен, уланым кълалар. Мундан тийишлиси ёкъдур, гёзюмню ярыгъымда, улан, гел мен сени уйленидирейим, – деди.

Улан айтды:

– Атам, мени уйленидирейим дейсен, магъа лайыкъ кълыз нечик болма герек?

Къан Турали айтды:

– Атам, мен еримден тургъунча ол туруп болма герек. Мен къара атыма мингинче, ол атына минип болма герек. Мен къанлы капир элине баргъынча ол барып, баш гелтирме герек.

Къанлы Хожа айтды:

– Улан, сен кълыз сюймейсен, бир кьоччакъ багъатыр сюесен, ону артына гирип ашап, ичип, кеп чекме сюесен.

Айтды:

– Жан атам! Шолайын сюемен. Баражакъсан, бир гиччи-миччи тюркмен кълзын алажакъсан, нагагъындан огъар таянсам, устьюне тюшсем, къларны йыртылар, – деди.

Къанлы Хожа айтды:

– Улан, кълыз сайламакъ сенден, мал-кълалым бермек менден! – деди.

Булай дегенде эренлени эврени Къан Турали еринден турду, кълыркъ игитин янына алды. Ич Огъузну излеп, оьзюне кълыз тапмады, кълайтып гелди.

Атасы айтды:

– Улан, кълыз тапдынгмы?

Къан Турали айтды:

– Йыгълсын Огъуз эллери, магъа ярар кълыз тапмадым, атам! – деди.

Атасы айтды:

– Гъей улан! Кълыз тилей барагъан булай бармай.

Къан Турали айтды:

– Я нечик бара, атам? – деди.

Къанлы Хожа айтды:

– Улан, эртен барып, тюшде гелмес. Тюшде барып, ахшам гелмес. Улан, сен малгъа кълара: жый, сакъла, мен сагъа кълыз табып гелейим, – деди.

Къанлы Хожа шат турду. Акъ сакълаллы пир хожаланы янына тюшдю. Ич Огъузгъа гирди, кълыз тапмады. Таш Огъузгъа гирди тапмады, доланды. Трабзонгъа гелди.

Трабзон Текурну бир арив, исбайы кызы бар эди. Онгуна-солуна кыош жаядан атыша эди. Атгъан огъу ерге тюшмес эди. Ол кызыны уч жанывары бар эди. Ким жаныварланы оьлтюрюп, терисин сыдырып берсе, кызын бермеге ваьда этген.

Оьлтюрмесе – башын гесе эди.

Булайлыкьда отуз эки капир бейлерини уланларыны башлары кьаланы чырларында гесилип асылгъан эди. Ол уч жаныварны бири арслан эди, бири кьара бугъа эди, бирдагъысы кьара бугъра эди. Буланы гьариси бир аждагъа эди. Бу чырбашда илинген отуз эки де башланы ессилери не арсланны не де бугъраны гьрмеген эдилер. Барысы да кьара бугъаны бойнунда гьалек болгъан эди. Къанлы Хожа бу башланы да, бу жанаварланы да гьрдю, башындагъы битлери аягъына чыкьды.

Айтды:

– Барайым, уланыма тюз хабар берейим. Гьюнери бар буса гелсин, алсын, ёкь буса, уйдеги кыызгъа рази болсун, – деди.

Ат аягъы солгъуч, озан тили югюрюк болур. Къанлы Хожа Огъузгъа чыкьды. Къан

Туралиге хабар болду:

– Атанг гелди, – дедилер.

Къыркь игити булан атасына кьаршы барды, кьолун оьпдю, айтды:

– Ханым ата! Магъа ярар кыыз тапдынгмы?

Айтды:

– Тапдым улан! Гьюнеринг бар буса, – деди.

Къан Турали айтды:

– Алтын акъча сюеми? Мал, тье сюеми?

Атасы:

– Улан, гьюнер герек, гьюнер! – деди.

Къан Турали айтды:

– Атам, ялы кьара кьазылыкь атыма ер салайым. Къанлы капир элине чапгын чабайым, къан кьусдурайым. Къул, кьараваш гелтирейим. Гьюнер гьрсетейим.

Къанлы Хожа айтды:

– Гъай жаным улан! Гьюнер дегеним ол тьогюл. Ол кыыз учун уч жанывар сакълагъанлар. Ким ол жаныварланы оьлтюрсе, ол кызыны берелер. Болмаса, башын геселер, баругъа асалар.

Къан Турали айтды:

– Атам! Бу сьзлени айтмагъан буса эдинг. Айтгъан сонг башыма налат, бетиме тьокюрюк болмасын. Бийке анам, бей атам, эсен кьалыгъыз! – деди.

Къанлы Хожа айтды:

– Гьрдюнгмю мен магъа не этдим? Уланыма кьоркьунч хабар бердим, гетме деме ким болар энни, – деди.

Къанлы Хожа мунда сьйледи, гьрейим, ханым, не сьйледи.

Айтды:

Улан! Сен баражакь еринг,

Айланч-айланч ёллары бар.

Атлы батып чыкьмасдай

Ону балчыгъы бар.

Ала йылан гирмесдей
 Ону орманы бар.
 Кёкге тийген къалалары,
 Яргъа бакъгъан къапулары.
 Гёз тийдирер халмажлы
 Ону гёзел къызы бар.
 Гъайт дегинче, баш гесеген
 Ону жаллаты бар.
 Янында къалкъгъан ойнар
 Оланы атасы бар.
 Алыслагъа барасан батмагъа:
 Акъ сакъаллы атангны,
 Къарт болгъан анангны
 Бозлатмагъа! – деди.
 Къан Турали ачувланды, айтды:
 Не сёйлейсен, не айтасан, жан атам!?
 Булай ишден къоркъа буса – игитми?
 Алп эрине къоркъув бермек айып ишдир.
 Ону четим ёлларын
 Хадир къойса яв оърмен.
 Атлы батар батмагъыны,
 Палчыгъына дум яярман.
 Ала йылан оътмес орманны
 Чалып жыйып яллатарман.
 Кёкге тийген къалаларын
 Хадир къойса, таптап чыгъарман.
 Гёзел бойлу, гёнгюл алгъан
 Гёзелени бойнун оърмен.
 Янында къалкъгъан ойнагъан
 Атасыны башын гесермен.
 Я барырман, я бармасман,
 Я къайтарман, я къайтмасман,
 Я бугърагъа тапталарман,
 Я бугъагъа сюзюлермен,
 Я арсланны тырнагъында оърмен.
 Я барарман, я бармасман,
 Я къайтарман, я къайтмасман.
 Гене гёрюнгюнче бей атам,
 Бийке анам эсен къалыгъыз! – деди.
 Гёрдюлер, намус учун иелмей, енгилмей, айтдылар:
 – Улан, ёлунг яхшы болсун! Сав-эсен барып гелгил! – дедилер.
 Атасыны, анасыны къолларын оърдю. Къыркъ игитин янына алды. Етти
 гече, етти гюн ёртдулар, капирни дазусуна етишди. Чатыр тикдилер. Югюрюк
 атын югюртюп Къан Турали чокъмарын кёкге ата, етип ерге тюшме къоймай
 тутта:
 Гёй къыркъ яшым, къыркъ ёлдашым!
 Югюрюк болса – ярышсам!

Гючлю болса-кьурашсам!
Гьакъ Таала кѣмек этсе!
Уьч жанаварны оьлтюрсем!
Гѣзеллени асылы, сари тонлу
Селчан Къатынны алсам!
Атам-анамны уьюне кьайтсам!
Гьей кьыркъ яшым, кьыркъ ѣлдашым!
Кьыркъыгъызгъа кьурбан болсун мени башым, – деп сѣйледи.
Булар булай сѣйлей туруп, ханым, текургъа хабар барды:
– Огъуздан Къан Турали дейген бир игит бар, кьызынгны тилеме геле
тура, – дедилер.

Капирлер етти агъач ѣл алдына гелдилер.
– Неге гелдинг, игит, айт? – дедилер.
– Беришмеге-алышмагъа гелдик, – дедилер.
Абур, гьюрмет этдилер. Акъ чатыр тикдилер, ала хали яйдылар. Акъ кьой
сойдулар.

Етти йышлыкъ ал шарабын ичирдилер. Алып муну Текургъа гетдилер.
Текур тахны уьстюнде олтургъан. Ичин юз капир сакълагъан. Майданны
аралап етти кьат адам бар. Къыз майданда бир кьош тиздирген. Янындагъы
къызлар кьызыл, оьзю сари опуракъ гийген. Бийик еринден тамашагъа кьара-
гъан.

Къан Турали гелди, кьара шапкалы Текургъа салам берди. Текур саламын
алды.

Ала хали тѣшедилер, олтурду.
Текур айтды:
– Игит, не ерден гелгенсен?
Къан Турали еринден этетурду. Авуп-авуп юрюдю, акъ юзюн ачды, акъ
билеклерин гѣрсетди. Айтды:

Къаршы ятгъан кьара тавунг ашамагъа гелгенмен.
Чалт агъагъан сувунгдан ичмеге гелгенмен.
Дер этегинге, уллу кьолтугъунга сыйынмагъа гелгенмен.
Тенгир буйругъу, пайхаммарны ѣлу булан
Къызынгны алмагъа гелгенмен, – деди.

Текур айтды:
– Бу игитни сѣзю югюрюк, эгер элинде де гьюнери бар буса... – деди.

Текур айтды:
– Бу игитни анадан тувгъандай чечиндиригиз!
Чечиндирдилер. Къан Турали алтын тигивлю юкьгъа кетенни белине бай-
лады. Ону майдангъа гелтирдилер. Къан Турали гьар якъдан да бютюн игит
эди. Огъузда дѣрт игит бетине явлукъ яба эди. Бири – Къан Турали, бири –
Къара Чекур, бири – ону уланы – Кьыркъ Кьунукъ ва боз айгъырлы Бейрек.

Къан Турали бет явлугъун чечди. Къыз кьошдан кьарады, таралгъан башы
айланды, чархы мавуллады, абсул (аврув) болгъан хонажин йимик авзундан
силегейи акъды, янындагъы кьызлагъа айтды:

– Гьакъ Таала атамны юрегине рагъмат салса, гебин кьыйып мени ол игит-
ге берсе...

Муну йимик игит жанавардан гьалек болса – аайман, – деди.

Бу заман темир шынжырлы бугъаны алып гелдилер. Бугъа тизден чёкдю, бир мрамар ташгъа мююз урду, ювуртдай чачды. Капирлер айтды:

– Гъали игитни атар, йыгъар, сюзер, йыртар. Йыгъылгъыр Огъуз эллери, кыркъ игит бир бей уланы булан бир кызы учун оьлмеге гъазир, – дедилер.

Муну эшитип кыркъ игит йыладылар. Къан Турали онгуна бакъды – кыркъ игит йылай, солуна бакъды – кыркъ игит йылай. Айтды:

– Гъей, кыркъ яшым, кыркъ ёлдашым!

Негер йылайсыз?

Къол къомузумну гелтиригиз, макътагъыз мени! – деди.

Мунда кыркъ игит Къан Туралини макътадылар, гёрейим, ханым, нечик макътадылар. Айтдылар:

Солтаным Къан Турали!

Талпынып ерингден турмадынгмы?

Ялы къара къазылыкъ ат минмедингми?

Тик бетли Ала тавда ат чапмадынгмы?

Авладынгму, къушладынгмы?

Атангны акъ тамлы абзарында

Къаравашлар сыйыр сава гёрмедингми?

Бугъа, бугъа, дегени

Къара сыйырны бузаву тюгюлмю?

Алп эренлени кырармы?

Сари тонлу Селчан Къатын къошдан къарай.

Кимге бакъса гъиси санын ягъар.

Къан Турали сари тонлу кызыны эшигине «гъу», – деди.

– Бугъагъызыны йиберегиз, гелсин! – деди.

Бугъаны шынжырын алдылар, йибердилер. Мююзю алмаз чыда йимик, Къан Туралини уьстуне юрюдо. Къан Турали аты кёркю Магъамматгъа салават гелтирди. Бугъаны чекесине бир юмурукъ урду, бугъа артына олтурду.

Мангалайына юмуругъун тиреди, теберди, майданны башына чыгъарды.

Кёп доландылар, бир бугъа енге, бир Къан Турали енге. Аста-аста бугъа солумагъа башлады, авзундан гёбюк гелди.

Къан Турали айтды:

– Бу дюньягъа эренлер гъакъыл булан гелгендир. Муну хантавлатып артында онгай алайым не гъюнерим бар буса гёрсетейим, – деди. Аты кёркю Магъамматгъа салават гелтирди. Бугъаны алдындан тайды. Бугъа мююзлери ерге тирелип, чюйре айланды.

Къуйругъундан бек тутуп, гётерип уьч керен ерге урду. Сюеклери худур болду.

Хырдаанын басып сойду, бичакъ чыгъарып сыдырды, этин майданда къоюп, терисин Текурну алдына гелтирип айтды:

– Тангала кызынгны магъа бересен! – деди.

Текур айтды:

– Къызыны берейик, шагъардан гетсин! – деди. Текурну къардашыны уланы бар эди, айтды:

– Жаныварланы гючлюсю арсландыр. Ону да енгсин, ондан сонг берербиз, – деди.

Бардылар, арсланны чыгъардылар, майдангъа гелтирдилер. Арслан бир та-
вуш этди, майданда не къадар ат бар буса, къан сийди. Игитлери айтды:

– Бугъадан къутулду, арсландан нечик къутула? – дедилер, йыладылар.
Къан Турали игитлерин йылай гёрдю, айтды:

– Гъайт! Къол къомузумну алып гелигиз, мени макътагъыз! Сари тонлу
къызны эшик алдында бир арсландан къоркъамы? – деди. Ёлдашлары бу арада
йырлады, гёрейим, ханым, не йырлады. Айтды:

Солтаным, Къан Турали!

Акъ къамушлар ичинде, сари туюсю йыртыллайгъан

Тайлар йыгъып исси къанын ичеген,

Къара болат къылычдан тартынмагъан,

Акъ тасмалы къатты жаядан къачмагъан,

Акъ къанатлы оьтгюн окъдан къоркъмагъан,

Жаныварлар пачасы арсланлангъа

Ала гючюк итине оьзюн гьеч талатармы?

Алп игитлер дав гюнюнде къыргъынлардан къоркъармы?

Сари тонлу Селчан Къатын къошдан къарай.

Кимге бакъса гьиси отуна ягъар.

Сари тонлу къызны акъ эшигине бир «гъу», – деди.

Къан Турали:

Гъайт капир! Арсланны къой, бери гелсин! – деди.

Къара болат къылычым ёкъ йимик, къаршыдагъын уруп эки бичмеге. Са-
гъа сыйындым чомартлар чомарты къудрат Тенгири мадат! – деди.

Арсланны йибердилер, етип гелди. Къан Турали ямучусун бир къолуна
чырмады.

Арслангъа сукъду. Аты кёрклю Магъамматгъа салават гелтирди.

Мангалайына гёзлеп бир юмурукъ урду, уватды; ялындан тутуп ерге урду,
авзун эки ярды. Текурну алдына ташлады, айтды:

– Тангала туюшде къызынгны магъа бер! – деди.

Текур айтды:

– Къызны гелтирип беригиз! Бу игитни ушатдым, генгюм сюйдю; суюйсе
мунда турсун, суюмесе гетсин, – деди.

Дагъы да къардаш уланы айтды:

– Жаныварланы хочасы туюдир. Ону булан да гюнгерин гёрсетсин, ондан
сонг къызны беребиз, – деди. Тенгинден рагъмат болуп, бейлени пашаланы
дуасы Къан Туралиге етди. Текур:

– Тюени авзун етти ерден байлагъыз! – деди.

Гюнчю капирлер байламадылар, югени нохтасы булан чечип йибердилер.
Къан Турали окъдай, чалт къолтукъ тюбюнден гирип, окъдай чалт ари янын-
дан чыкъды.

Эки жанывар булан ябушуп арыгъан игит бош болду. Алты жаллат гелди-
лер, сувуруп къылыч гъазирледилер. Мунда ёлдашлары сёйледилер, гёрейим,
ханым, не сёйледилер:

Талпынып, Къан Турали, ерингден туруп гелдинг,

Ялы къара къазылыкъ атынга бютюн миндинг,

Ала гёзлю игитлеринг янынга алдынг,

Тик бетли Ала тавгъа гелип чалт туюшдюнг.

Къанлы капир элине чалт гирдинг,
Къара бугъа гелтиргенде уватдын,
Къара арслан гелтиргенде бюкдюнг,
Къара бугъра гелтиргенде неге гечикдинг?
Къара-къара тавлардан хабар артылар,
Къанлы-къанлы сувлардан хабар гечер,
Къалын Огъуз элине хабар барар,
Къанлы Хожаны уланы Къан Турали
Не этген дерлер.
Къара бугъа гелгенде йыртгъан.
Къара арслан гелгенде белин бюкген,
Къара бугъра гелгенде неге гечикген? – дерлер.
Уллу-гиччи къалмай сёз этерлер,
Къарты-яшы къалмай сёз бетерлер,
Акъ сакъаллы атанг мунглу болар,
Къартайгъан ананг къанлы яш тегер.
Ханым! Талпынып ерингден турмасан,
Алты жаллат къылычларын сувургъан,
Гъазирине кёркю башынг гесмеге.
Тюпден таба устге багъып багъамысан?
Къаршындагъы къазгъа лачин атамсан?
Сари тонлу Селчан Къатын ишара эте:
Сари тую бурну булан оьлтюре дей, билмеймисен?
Сари тонлу Селчан Къатын къошдан багъа,
Кимге бакъса, гъашыкъ отуна ягъар.
Сари тонлу къызны эшигине бир «гъу», – деди.
Къан Турали эретурду, айтды:

– Гъайт! Мен бу тюени бурнуна ябушажакъ болсам къызны кёмеги булан
утду дежек. Тангала Огъуз элине къыз къутгъармагъан буса, бугъраны къолун-
дан оьлежек эди дер. Гъайт, мени къомузумну согъугъуз, мени тавлагъыз! Ха-
дир Тенгириме сыйындым. Бир бугърадан оьлейиму? Иншаллагъ, муну башын
да гесермен, – деди.

Игитлери къан Туралини макътап, тавлап сёйледи, гёрейим, ханым, не сёй-
леди:

Тик къаялар башында уя тутгъан, Хадир уллу Тенгирни ягъында учгъан.
Манчыкъдан атгъан ташдай авур урагъан,
Арив кёлден оьрдекни булгъамай алагъан,
Къаялагъа уруп тутгъанын бузагъан,
Къарны ач болса къалкъып учагъан,
Жумла къушлар солтаны чал къаракъуш.
Къанатыны салкъыны гюнню япгъанмы?
Алп игитлер дав гюнюнде къыргъынлардан къоркъармы? – дедилер.
Сари тонлу Селчан Къатын къошдан бакъгъан.
Кимге бакъса гъашыкъ отуна якъгъан, – деди.

Къан Турали аты кёркю Магъамматгъа салават гелтирди, туюге бир тебив
тепди.

Тюе обкюрдю. Бирдагы тедди, туюе аякъ уьстюнде туруп болмай йыгылды. Басып эки ерден сойду. Аркъасындан эки къайыш чыгъарды, Текурну алдына ташлады.

Жаялагъа тасма баву, оьзенгилеге къайыш, уьзюлсе тикмеге! – деди.

Текур айтды:

– Воллагъ бу игитни гёзюм ушатды, юрегим суйдю, – деди. Къыркъ ерде чатыр тикдирди. Къыркъ ерде къызыл-ала хали яйды. Къан Туралини де, къызыны да гелтирип чатырда къойдулар. Озан гелди, сююв сарын айтды. Огъуз игит атылып турду, къылычын сувурду, ерге уруп керт этди, айтды:

– Ер йимик кертленейим! Топракъ йимик хумгъа айланайым! Къылычыма тувралайым!

Огъума чанчылайым! Уланым тувмасын! Тувса, он гюнге бармасын! Бей атамны, бийке анамны юзюм гёрмей туруп бу чатыргъа гирсем, – деди.

Уьюн тозду, къайтабанын (туюе йылкъы) бозлатды, йылкъысын кишнетди, къаш къаралды, гёчдю. Етти гече, етти гюн ёртду. Огъузну дазусуна чыкъды, чатыр тикди.

Къан Турали айтды:

Гьей къыркъ яшым, къыркъ ёлдашым!

Къурбан болсун сизге мени башым!

Гъакъ Таала ёл берди бардым,

Ол уьч жаныварны оьлтюрдюм,

Сари тонлу Селчан Къатынны алып гелдим,

Хабар этигиз, атам мени къаршыма гелсин, – деди.

Къан Турали бакъды, гёрдю, бу къонгъан ерде къувлар-къазлар, турналар, къакъмалар, бёденелер учалар. Сувукъ-сувукъ сувлар, оьзенлер, тереклер. Селчан Къатын бу ерни кёркю гёрдю, ушатды. Тюшдюлер, лакъырт этди, ичдилер, ашадылар.

О заманда Огъуз игитлерине не къаза гелсе юхудан геле эди. Къан Туралини юхусу гелди, юхлады. Уяв къыз айтды:

– Мени сюегенлер кёп. Олар чапгъын этмесин, тутуп игитимни оьлтюрмесин, акъ юзлю мен гелинни тутуп атамны, анамны уьюне элтмесинлер, – деди. Къан Туралини атын тутду, ерледи. Дав гюбелерин гийди.

Сюнгюсюн къолуна алды, бир бийик ерге чыкъды, гёзледи.

О заман Текур пашман болду.

– Уьч жаныварымны оьлтюрдю, бир къызымны алып гетди, – деди.

Уьстю къара тонлу, гёк темир гюбели алты юз кабир сачды (айырып алды). Гече-гюн ёртдулар, нагагдан етдилер. Къыз гъазир эди. Бакъды, гёрдю, чапгъын етди.

Айтды:

Къапул болма, къара башынг сакъла, игит!

Ала къыйма кёркю гёзюнг ач чы, игит!

Акъ къолларынг артгъа тартып байлагъынча,

Акъ сыпатынг ерге къаплап таптагъынча,

Къапуллукъда кёркю башынг гесилгинче,

Ал къанынг ер юзюне тёгюлгюнче,

Яв етди, душман гелди.

Не ятасан, къалгъып, игит!

Тик къаялар ойнагъанда ер тербенди.
Душман бейлер тизилип геле тура.
Уьюнг тюгюл уюп сагъа юхламагъа,
Ясанып уьстюнге яв етди.
Къан Турали серменип уянды, эретурду, айтды:

– Не дейсен, кёркюм? – деди.

Айтды:

– Игитим, уьстюнге яв гелди. Уятмакъ менден, дав этип, гьонер гёрсетмек сенден, – деди.

Къан Турали гёзюн ачды, кирпичлерин гётерди, гёрдю: гелин ат уьстюнде, гийинген, сюнгюсю къолунда. Ер оьпдю, айтды:

– Аманна ва садагна! (Тилевюне гёре, иманына гёре!) Тилевюмню Гъакъ Таала гъасил этген, – деп намаз жувунду, акъ намазлыгъын яйып эки ракагъат намаз къылды.

Атына минди. Аты кёркю Магъамматгъа салават салды, къаршы гелди. Селчан Къатын ат ойнатды. Къан Туралиден оьге аз къалды. Къан Турали айтды:

– Кёркюм, къайда барасан? – деди.

Айтды:

– Бей игит! Баш болса, бёрк табулмасмы? Бу гелген капир, кёп капирдир.

Давлашайыкъ, явлашайыкъ, оьлген оьлер, оьлмеген къалар. Булай деп Селчан Къатын ат салды, къыргъынгъа тюшдю. Къачгъанын – къувмады, аман дегенин – оьлтюрмеди. Асгер тозулду, дав басылды. Къылычын тазалады, чатыргъа гелди. Къан Турали ёкъ. О заман Къан Туралини атасы, анасы чыгъып гелди. Гёрдюлер, бу гелин гиши къылычыны къанын сибире, уланы гёрюнмей.

Хабар сорадылар, гёрейим, нечик сорадылар. Анасы айтды:

Анам гиши, къызым гиши!

Ала тангда туруп гелдинг

Уланымны тутдурдунгму?

Къапулдан кёркю башын гесдирдингми?

Бийке ана, бей ата деп бозлатдынгмы?

Сен гелдинг, бир балам гёрюнмей, баврум яна.

Авуз-тилден бир калима билдир магъа!

Къара башым къурбан болсун, гелин сагъа!

Къыз булар оьзюню къайнанасы, къайнатасы экенни билди. Къамучу булан ишара этип:

– Чатыргъа тюшюгюз! Не ерде чанг уюп гётериле буса, не ерде къаргъа къузгъун ойнай буса, ондан излейик, – деди.

Атына магъмуз урду, бир бийик ерге чыкъды. Къарады, гёрдю, бир терени ичинде чанг бир гётериле, бир басыла. Уьстюне гелди, гёрдю: Къан Туралини аты окъ тийип йыгъылгъан, гёзюню къапгъачына окъ тийген, бети къангъа батгъан, сибирме чоласы ёкъ. Капирлер булан чабуша, къылыч ура. Бир бёлюк къазгъа къарчыгъа ймик гирди, капирге ат салды. Капирлени къыра туруп бир учундан гирип, бириси учундан чыкъды. Къан Турали бакъды, гёрдю: бирев явуна къошулгъан, капирлени оьлтюре, къува. Селчан экенни билмеди.

Ачувланды. Бу арада сёйледди, гёрейим, ханым, не сёйледди.

Айтды:

Талпынып еринден тургъан
Игит, не игитсен?
Ялы къара къазылыкъ атына минген
Игит, не игитсен?
«Агъ» демейли башлар гесген,
Ят давуна къошулагъан,
Игит, не игитсен?
Сорамайлы явгъа гирмек
Бизин элде айып ишдир
Гъайт! Тогъан къуш болуп учайымы?
Сакъалянгдан, хырдамынгдан тутайымы?
Хантавлатып сени башынг гесейими?
Ал къанынгны ер юзюне тегейими?
Къара башынг ер къашына илейими?
Вёре! Къазасы етген не игитсен?
Къайда гъали сёйле! – деди.
Селчан Къатын мунда сёйледди, гёрейим, не сёйледди.

Айтды:

Гъей игитим! Бей игитим!
Къайтабандагъы тюелер
Торумун ташлаймы экен?
Йылкъыдагъы табун атлар
Гюлюгюне тебеми экен?
Сиривдеги акъ къойлар
Къозусун сюземи экен?
Алп игитлер, бей игитлер,
Аривюн оьлтюреми экен?
Гъей игитим! Бей игитим!
Бу явну бир учу магъа,
Бир учу сагъа, – деди.

Къан Турали билди: бу явну басгъан, дагъытгъан Селчан Къатындыр. Бир тарабына Селчан Къатын Къан Туралини ат артына алды, чыкъды. Гетегенде Къан Туралиге бу пикру гелди:

Талпынып Селчан Къатын тургъанда сен,
Къара яллы къазылыкъ ат мингенде сен,
Атамны акъ чатырына тюшгенде сен,
Огъузну алагёз гелини болгъанда сен,
Гъар гиши сёз сёйлегенде
Сен онда турарсан макътанма:
Къан Турали осал болду,
Атны артына алып чыкъдым.
Гёзюм къайтды, гёнгюм чыкъды
Оьлтюремен сени, – деди.

Селчан Къатын оьзюню Къан Туралисине не болгъанны англады, сёйледди, гёрейим, ханым, не сёйледди. Айтды:

Бей игит!

Макътанса эр макътансын – арсландыр!

Макътанмакъ къатынлагъа бугътандыр!
Макътанса къатындан эр болмас
Ала ювургъан ичинде сени булан талашмадым.
Татли тамакъ татып сорушмадым.
Ал ябыв тюбюнде танг болгъунча шыбышмадым.
Тез суйдюнг, тез гъёкюндюнг.
Огъурсуз баласы, огъурсуз!
Хадир Аллагъ биле сагъа гъалалым
Яраларым оърчюкдюрме мени! – деди.
Къан Турали айтды:
– Ёкъ, оьлтюрме герек, – деди.
Къыз ачувланды, айтды:
– Гъайт! Огъурсузну уланы, огъурсуз! Мен энишлеген сайын сен оьрлеме
къарайсан.

Айт, окъ буланмы, къылыч буланмы? Гел бери, гъакълашайыкъ, – деди. Ат
тепди, бир тебе садагъындан токъсан огъун ерге тёкдю. Эки огъуну темирин
чыгъарды, бирин яшырды, бирин къолуна алды. Темирли окъну атмагъа суй-
меди, айтды:

– Игит, ур огъунгну!

Къан Турали айтды:

– Къызланы гезиги аввалдыр. Башлап сен ат! – деди.

Къыз Къан Туралиге бир окъ урду. Окъ олай тийди. Къан Туралини башын-
дагъы бити аягъына тюшдю. Ол гелип Селчан Къатынны къучакълап ярашды-
лар, сорушдулар. Къан Турали сёйледи, гёрейим, ханым, не сёйледи. Айтды:

Гюн ярыкъдан яралгъан инче тонлум!

Ерни басмайлы юрюйген.

Къар юзюнде, къан тамгъандай якълым!

Къош бадам сыймас авузлум!

Язвчулар язгъандай къара къашлым!

Узуну къыркъ тутам къара чачлым!

Арслан къызым, пача къыз!

Оьлтюрмеге сени боламы эдим?

Оьз жанымны къыяр эдим,

Сени жанынг къыйгъынча.

Мен сени сынай эдим.

Селчан Къатын бу ерде сёйледи, гёрейим, ханым, не сёйледи.

Айтды:

Талпынып еримден тургъан эдим,

Ялы къара къазылыкъ атыма минген эдим,

Атамны акъ чатырындан чыкъгъан эдим,

Тик бетли Ала тавдан авлагъан эдим,

Ала гийик, акъ къуш къувгъан эдим,

Даим тюз урагъан огъумну,

Темирин тайдырып уруп,

Игит, сени сынай эдим.

Оьлтюрмеге, игитим,

Мен сени боламы эдим? – деди.

Булар бир-бирине гелишдилер. Бир-бирин кьучакълап объюшдюлер. Татли тамакъ берип сорушдулар. Акъ боз атлагъа минип ёртдулар. Бей атасыны, бийке анасыны янына къайтдылар.

Атасы уланын гёрдю, Аллагъгъа шюкюр этди. Уланы, гелини, Къанлы Хожа Огъузгъа кьойдан кьочкьар сойдурду. Тоюн этди. Къалын Огъуз бийлерин абурлады. Алтын гюнлюк тигип Къан Турали гиев уьуне гирип мурадына етишди. Дадам Къоркьут гелип, шат йырын йырады. Бой бойлады, сой сойлады, къази эренлени башына не гелерин сёйледи:

Къайда гъали дедим бей эренлер?

Дюнъя меники дегенлер?

Ажжал алды, ер ютду!

Дюнъя кимге къалды?

Гелимли, гетимли дюнъя!

Арт учу объюмлю дюнъя!

Ажжал гелгенде арев имандан айырмасын! Аллагъ берген умметден айырмасын!

Алдында беш калима дуа къылдыкъ. Къабул болсун! Амин дегенлер ярыкъ гёрсюн!

Етишдирсин, табушдурсун, гюнагыбызны аты кёркю Магъаммат Мустапаны хатиринден багъышласын! Ханым, гъей!

КЪАЗЫЛЫКЪ ХОЖАНЫ УЛАНЫ ЙИГЕНЕКНИ БАЯНЫ

Ханым, гъей!

Кам Хан огълу Байындыр еринден тургъан эди.

Къара ерни уьстуне акъ баш уьюн тикди. Ала шаршав кёк юзюне тюс бере эди. Минг ерде йибек халча тёшенген эди. Ич Огъуз, Таш Огъуз бейлери Байындыр ханны гезмесине тюшген эдилер. Ашай-иче эди.

Къазылыкъ Хожа деген бир гиши бар эди, Байындыр Ханны вазири эди. Чагъырны гючю башына чыкъды, базыкъ тизлерини уьстуне чёкдю, Байындыр Хандан сюрсюн тиледи. Байындыр Хан изну берди:

– Не ерге тилей бусанг бар! – деди.

Къазылыкъ Хожа иш гёреген, ишни билеген адам эди. Сюйген кьочаларын янына жыйды, ашамлыгъын-герегин де алып ёлгъа тюшдю. Кёп тавлардан, тюзлерден, тёбелерден гечди. Гюнлерден бир гюн Дюзмюрд къаласына гелди. Къала денгизни ягъасында эди. Огъар етишип кьондулар.

Ол къаланы бир текуру бар эди. Аты да Аршун огълу Дирек текур дей эди. О капирни алтмуш аршын бою бар эди. Алтмуш батман чокъмары бар эди. Къатты мугъкам жая чагъа эди. Къазылыкъ Хожа къалагъа етишгендокъ дав башлады. Шонда ол текур къаладан тышгъа чыкъды, майдангъа гирди, эр чакъырды. Къазылыкъ Хожа ону гёргенде гъаман еринден эре турду, къара тор атына минди, ел йимик етди, яшмын йимик урду, капирни тёбесине бир кылыч урду, туюр чакъы гесдирмеди.

Дав кюй капирге согъулду. Ол алтмыш батман чокъмар булан Къазылыкъ Хожа тёбесине урду. Эркин дюнъя башына тар болду. Авзундан-бурнундан

атып кѳан агъылды. Къазылыкъ Хожаны юмарлап тутуп къалагъа алып гетдилер.

Игитлери муну гѳрюп токътамай къачып гетдилер. Къазылыкъ Хожа тамам он алты йыл къалада туснакъ къалды. Сонг да Эмен деген бир гиши алты керен барды,къаланы алып,Къазылыкъ Хожаны азат этип болмады...

Шолайлыкъда, ханым, Къазылыкъ Хожаны туснакъ болагъан вакътиде бир улан яшы бар эди,бир яшында эди. Он беш яшына гирди, игит болду. Атасы оьлген деп тура эди. Атасы туснакъ экенин улангъа билдирмей сакълагъан эдилер. Ол уланны аты Йигенек дей эдилер.Гюнлерден бир гюн Йигенек олтуруп бейлерде йыбав эте экен, Къара Гюне огълу Будакъ булан тартышып, бир-бирине сѳз атышдылар. Будакъ айтды:

– Мунда хабар къуруп не этесен? Не гюрюллейсен? Эгер эрмен деп айта бусанг, барып атангны къутгъар, он алты йыл туснакъдыр,-деди.

Йигенек бу хабарны эшитгендокъ юреги ойнады, бавру чалкъынды. Гѳтерилди, Байындыр Ханна гѳз алдына барды. Юзюн ерге бакъдырды.

Дагъы Йигенек мунда сѳйледи, гѳрейим,ханым,не сѳйледи.

Айтды:

Эркин эртен сыйлы ерде тигилгенде акъ баш уйло!

Атлас булан ябулгъанда гѳк шаршавлу!

Йылкъы-йылкъы саналагъан жагъ атлы!

Чакъырып буйрукъ берегенде ѳл чавушлу!

Дав майданда мол ниъматлы

Къалгъан игит аркъасы!

Беземискин умуту!

Тюркистанны таяву!

Тулу къушну яврусу!

Уммет союну арсланы!

Къарачукъну къапланы!

Девлетли хан мадат!

Магъа асгер бер.

Мени атамны мен оьлген гъисап этедим. Билмей эдим. Гъали билдим, туснакъ экенин.Девлетли башынг учун магъа асгер къош. Мени атам туснакъ болгъан къалагъа йибер! – деди.

Байындыр Хан буюрду:

– Йигирма дѳрт санчакъ бери гелсин! – деди.

– Аввал. Темиркъапу Дербентинде бей болгъан, къыргъы сюнгю учунда эр оькюртген, къыргъынгъа етгенде кимсен деп сорамагъан Къыян Селчук огълу Дели Тундар сени булан барсын! – деди.

– Айгъыр гѳзлю сувундан ат юздюрген, элли етти къаланы киритлерин алгъан Эйлик Къоча огълу Дюлек Эврен сени булан барсын! – деди.

– Жут бурчда агъач огъу токътамагъан Ягъранчы огълы Илалмыш сени булан бирче барсын! – деди.

– Уьч керен яву гѳрмесе кѳан йылайгъан Тогъсун огълы Рустем бирче барсын! – деди.

– Аждагъаланы авзундан адам алагъан Дели Эврен сени булан бирче барсын! – деди.

– Ерни бир учундан бир учуна етеген дейген Согъан Сари сени булан бирче барсын! Сайлангъан эренлери санау болмас. Байындыр Хан йигирма дёрт багдаур санчакъ бейни Йигенекге ёлдашлыкъгъа къошду. Бийлер жыйылып гъазирлигин гёрдюлер. Шолайлыкъда ол гече Йигенек тюш гёрдю. Тюшюн ёлдашларына сёйледи, герейим ханым не сёйледи, не айтды:

– Ёлдашларым, къапул болгъанда къара башым,гёзюм юхуда экен.Тюш гёрдюм. Ала гёзюм ачып дюньяны гёрдюм. Акъ боз атлар чапдырагъан алпланы гёрдюм. Акъ ярыкълы алпланы яныма жыйып, акъ сакъаллы Дадам Къоркъутдан насигъат алдым. Алда ятгъан Къара тавланы гезедим, алдымда ятгъан Къара Денгизге гирдим. Агъачдан геме ёндум,акъ гёлегимни чечип елкен кьурдум. Алдымда ятгъан денгизни оьтюп гечдим. Бириси Къара тавну бир ягъында шавла чачагъан бир эр гёрдюм.

Талпынып еримден эрутурдум. Сюлче тилли оьз сюнгюмню къолгъа алдым, къаршылай ол ерге бардым. Къаршысындан ол эрни чанчмагъа сюйдюм. Гёз тюпден ол эрге бакъдым, дайым Эмен экенин ону билдим. Артгъа тайдым, ол эрге салам бердим. Огъуз эллеринде кимсен? – дедим. Гёз къапкъачларын гётерип юзюме бакъды.

Улан Йигенек, къайда барасан ? – деп сёйледи. Дюрмюзд къаласына бараман. Атам онда туснакъ болгъан, – дедим. Мунда магъа дайым сёйледи, гёрейим, ханым, не сёйледи. Айтды: Еликгенде ел етмесдей етти атым, Яллы бёрюге ошашлы игитлерим, Етти гиши тартмас йимик эди жаям, Къанат булан онгарылгъан сом алтындан мени огъум! Ели эшди, янгур явду, юго къопду!

Етти къат бардым, ол къаланы алмадым, гери къайтдым! Менден дагъы эр тартышарму? Йигенегим, къайт! – деди. Йигенек тюшюнде дайына сёйлеген, Айтгъан: Талпынып ерингден турувунгда, ала гёзлю бей игитлеринг янынга салмадынг. Аты айтылгъан бейлердей сен ёртмадынг . Беш акъчалы алапачылары ёлдаш этдинг.

Йигенек гене айтды:

– Гесип ашамагъа тишлик яхшы!

Ятып ичме булакъ яхшы!

Билгенин унутмаса гъакъыл яхшы!

Къыргъындан къачмаса, къайтмаса эрлик яхшы!-деди.

Бу тюшюн Йигенек ёлдашларына хабарлады. Шолай дайысы Эмен ол арада ювукъ эди. Бары да бейлер ёлдаш болуп гетдилер. Мундан талпынып юрюдюлер. Гюнлерден бир гюн Дюзмюрд къаласына етдилер.Айланасын алып къондулар .

Шо саялы капирлер буланы гёрдюлер, Аршун огълы Дирек текургъа хабар бердилер. Ол малъун да къаладан чыгъып, булагъа къаршы туруп, эр чакъырды. Къыян Селчук огълы Дели Тундар еринден туруп гелди. Алтмыш тутам сюр сюлчесин къолтугъуна къысып, ол капирни чанчма сюйдю, чанчмады.

Капир текур харманып турду сюнгюсюн къолундан алды. Ол алтмыш батман чокъмар булан тебесине къарап урду. Генг дюнья башына тар болду. Къазылыкъ атын дёндюрдю, къайтып гетди.

– Атдан тюше билмес Дюлек Эврэн алты хырлы чокъмары булан, атын тебип гелип оьрден тюпге капирге къатты урду, алмады. Текур харманып къолундан чокъмарын алды. Огъар да чокъмар булан урду. Ону да къазылыкъ атындан тюшюрдю, къайтып гетди.

Ханым, йигирма дёрт санчакъ беги Текурну кьолундан дыгъыжарсыз болду. Шонда Къазылыкъ Къоча огълы Йигенек таза игит еринден турду.

Яратгъан Аллагъын макътады, гёрейим, ханым, нечик макътады, айтды: Бийиклерден учасан, тёрдеги Тенгири!

Кимсе билмес нечиксен, азиз Тенгири!

Сен анадан тувмадың,

Сен атадан болмадың,

Кимсе рыцкынг иймединг,

Кимсеге гюч этмединг.

Бютюн ерде бирсен!

Сен Аллагъу саматсан!

Адамгъа сен таж бердинг.

Шайтангъа налат кьылдың!

Бир айыбы саялы,

Турар тёрден узатдың!

Женнетден Адамны кьуваладың!

Немруд кёкге окъ атды,

Къарны ярыкъ балыкны къаршы тутдунг!

Уллугъунга гъатынг ёкъ,

Сени боюнг-союнг ёкъ,

Я къаркъаранг булан чархынг ёкъ,

Ургъанын уллайтмагъан, улуу Тенгири!

Гётергенин кёкге етдиреген, кёркю Тенгири!

Ачувлусун ёкъ этеген, къагърулу Тенгири!

Бирлигине сыйындым, адиллим Хадир Тенгирим!

Мадат сенден!

Къара тонлу капирге ат тебемен, ишимни онгар! – деди

Чалт ат салды. Ел йимик етди, яшмын йимик ябушду. Къылыч урду, гийимин, гичимин туврады, алты бармакъ терен яра салды. Къара къаны акъды, кьойну толду. Арты-алды къара къандан толду. Къара башы бюгюлдю, мунглу болду дёндю, къалагъа къачды. Йигенек артындан етди. Къаланы къапосуна гиреген ерде къара болат тетиксиз къылычы булан елкесине чапды, башы топ йимик ерге тюшдю. Ондан Йигенек атын бурду, асгерге гелди.

Туснакъ болгъан Къазылыкъ Хожаны чечип йибердилер, чыгъып гелди.

– Гей игитлер! Капирни ким оьлтюрдю? – деп сёйледи, гёрейим, ханым, не сёйледи. Айтды:

Къайтабанда тиши тую юкю/буваз/ кьойдум,

Нармы экен, маямы экен – шону билсем?

Сиривлерде къара кьойну юкю кьойдум,

Къочкъармы экен, кьойму экен – шону билсем?

Ала гёзю кёркю гьалалымны юкю кьойдум,

Эркемидир, къызмыдыр-шону билсем?

Вёре, бей игитлер, хабар беригиз магъа,

Яратгъанны хатири учун, – деди.

Йигенек мунда сёйледи, гёрейим, ханым, не сёйледи.

Айтды:

Къайтабанда тюенгни авур кьойдунг-нар болду!

Сиривлерде кьоюнгну авур кьойдунг-кьочкьар болду!

Ала гёзлю, кёрклю гьалалынгны авур кьойдунг – арслан болду!-деди.

Йигенек атасы булан гёрюшдю. Ондан кьалгъан бейлер де гёрюшдю. Шонда бир белги булан бейлер кьалагъа гьужум этдилер, тонадылар.

Атасы булан Йигенек чет якъгъа багъып чыкъдылар. Эки гьасрет бир-бирин кьучакъладылар. Чет ер бёрюлери йимик гётерилдилер. Тенгириге шюкюрлер этдилер. Кьаланы килисасын бузуп, орнуна межит кьурдулар. Азиз Тенгирини атына хутба охудулар. Малны кьатларындан, кьумачны аривюнден, кьызы гёзелинден, тогъузлама чырмап, Байындыр Хангъа бешден бир пай чыгъардылар. Кьалгъанын кьазилеге багъышладылар. Кьайтдылар, уьйлерине гелдилер. Дадам Кьоркьут гелип йыр йырлады, сёз сёйледи, Бу Огъузنامه Йигенекге болсун деди. Менден озанлар сёйлесин, аясы чомартлар тынгласын, – деди.

Алгъыш берейим, ханым!

Ерли Къара тавларынг чёкмесин!

Салкынлы къара тереклеринг гесилмесин!

Акъ чачлы анангны ери женнет болсун!

Ахыр сонгда арив имандан айырмасын!

Акъ алдында беш калима дуа кьылдыкъ къабул болсун!

Гюнагъыгъызыны аты кёрклю Магъаммат Мустапаны бет хатирине багъышласын.

Ханым, гьей!

БАСАТ ТЁБЕГЁЗНЮ ОБЛТЮРГЕН КЮЮНЮ БАЯНЫ

Ханым, гьей!

Бир керен, ханым, Огъуз олтурувда эди, уьстюне яв гелди. Тун ичинде уьркдю, гёчдю. Къачып гетдилер. Аруз Хожаны улангъяшы тюшдю, тас болду. Арслан ону алып сакълады, тарбиялады. Заманлар гетди. Огъузлар кьайтып гелип еринде ерлешдилер. Огъуз ханыны йылкычысы гелип хабар гелтирди.

Айтды:

– Ханым! Къамушдан бир арслан чыгъа, ат ура, турушу арслан йимик, адам йимик лавлап-лавлап юрюшю. Атны басып къанын иче.

Аруз айтды:

– Ханым! Уьркдюрмегиз балики тюшген мени уланчыгъымдыр? – деди.

Бейлер миндилер, арсланны иныны уьстюне гелдилер. Арсланны кьува-лап, уланны тутдулар. Аруз уланны алып уьюне гелтирди. Шатлыкъ этдилер, ашадылар-ичдилер. Улан къачан кьутулса токътамай арсланны инына бара эди. Гене тутуп гелтирдилер. Дадам Кьоркьут гелди.

Айтды: Балам! Сен инсансан, гьайванча турма! Гел, яхшы ат мин, яхшы игитлер булан чап, ёрт, – деди. – Уллу кьардашынгны аты Къыян Селжукдур, сени атынг Басат болсун! Атынгны мен бердим, оьмюрню Аллагъ берсин, – деди.

Огъузлар бир гюн яйлакъгъа гёчдю. Арузну бир чабаны бар эди. Аты да Кьонур Хожа Сари дер эди. Огъузланы ичинде мундан алда бирев де гёчмес эди. Узун Булакъ деген бир булакъ бар эди. Ол булакъгъа перилер къона эдилер. Нагагъдан кьой уьркдю. Чабан эркечге ачувланып, алгъа барды. Къараса, пери

кызылар учмагъа къарай. Къанат-къанатгъа чырмалды. Чабан ябывун атды, пери кызыланы бирисин тутду. Ерге йыгъып ону еледи. Къою уъркме башлады. Чабан къоюн сиривге жыйма чапды. Пери кызы къанат уруп учду, айтды:

– Чабан, йыл тамам болгъанда менде аманатынг бар, гел, ал! – деди. Амма Огъуз башына завал гелтирдинг, – деди.

Чабанны ичине къоркъув тюшдю. Амма кызыны дертинден бети саргъалгъан эди.

Заман гетип Огъузлар гене яйлавгъа гёчдюлер. Чабан гене булакъгъа гелди. Гене къою уъркдю. Чабан алгъа барды, гёрдю: Бир йыгъанакъ ятгъан, йылтын-йылтын йыртыллай. Пери кызы гелди, айтды:

– Чабан! Аманатынгны гел, ал! Амма Огъузну башына завал гелтирдинг! – деди.

Чабан бу йыгъанакъны гёргенде артгъа тартылды. Сапанын алып гелди, ташгъа тутду. Ургъан чакъы йыгъанакъ уллу бола эди. Чабан муну гёрюп къачды, къою артына тюшдю.

О заманда, о чакъда Байындыр хан бейлери булан гезей эдилер. Бу булакъны устьюне гелдилер. Гёрдюлер: бир тамаша ятгъан. Башы-сырты билинмей. Арагъа алдылар. Бир игит тюшюп бу затгъа тепди. Тепген чакъы уллу бола эди. Аруз Хожа да тюшдю, тепди. Магъмузу о затны тешди, ол йыртылды. Ичинден бир улан чыкъды. Гёлеми адам, тёбесинде бир гёзю бар. Аруз алды, бу уланы этегине чырмады.

Айтды:

– Ханым, муну магъа беригиз! Уланым Басат булан оьсдюрейим, – деди.

Байындыр Хан:

– Сен айтагъан болсун! – деди.

Аруз Тёбегёзню алды, уьюне гелтирди. Бир эмчек къатын гелтирди, эмчегин авзуна берди. Бир сорду, болгъан чакъы сютюн алды, эки сорду, къанын алды, уьч сорду, жанын алды. Бирдагъы эмчек къатын гелтирдилер, ону да гьалек этди. Нечени гелтирсе де гьалек эте эди. Гёрдюлер, булай бажарылмай. Савгъан сют берме башлады. Гюнде бир къазан сют етмей эди.

Тойдурдулар, оьсдюрдюлер. Уланчыкълар булан ойнама башлады. Бирини бурнун, бирини къулагъын хабып уьзе. Эл гьасили мундан инжиди. Азиз болдулар. Арузгъа англатдылар. Аруз Тёбегёзню тюйдю, таякъ урду, сёгюшдю – эсге гелмеди. Ахырда уьюнден къувалады. Тёбегёзню пери анасы гелип, уланыны бармагъына бир юзюк – гьайкел такъды.

– Улан! Сагъа окъ батмасын! Танынгны къылыч гесмесин! – деди.

Тёбегёз Огъуздан чыкъды. Бир бийик тавгъа барды. Ёл гесди, адам тонады, оьлтюрдю, уллу гьарам этди. Устьюне бир-нече керен адамлар йиберилдилер. Окъ атдылар – батмады,

Къылыч урду – гесмеди,

Сюнгю чанчды – алмады,

Бичакъ урду – гирмеди.

Чабаны-ёлчусу къалмады, тутду-ашады. Огъуздан да адам ашама башлады. Огъуз жыйылып устьюне юрьдю, Тёбегёз гёрюп бек ачувланды. Бир терекни еринден къобарды урду. Элли-алтмыш адамны гьалек этди. Алплар башы Къазангъа бир къапас урду – дюнья гёзюне тар гёрюндю. Къазанны къардашы Къара Гюне Тёбегёзню къолундан тюп болду. Давенни уланы Алп

Рустам шагит болду. Ушун Хожаны уланы йимик пегъливан (кочап) Тёбегёзню кьолундан гьалек болду. Темир тонлу Мамакъ кьолундан гьалек болду. Асыл жанлы эки кьардаш Тёбегёзню кьолундан гьалек болду. Мыйыгъы кьанлы Байдуз Аман ону кьолундан балагъ алды. Аруз Хожагъа кьан кьусдурду. Арузну уланы Къыян Селжукну оьтно ярылды. Огъуз Тёбегёзге кар этмеди, уьркдю, кьачды. Тёбегёз алдын алды. Огъузгъа ёл бермеди, гери ерине кьондурду. Бардылар, Дадам Кьоркьутну чакьырдылар, огъар айтдылар, – явдан ясакъ яхшы! – дедилер. Дадам Кьоркьутну Тёбегёзге гелтирдилер. Гелди, салам берди.

Айтды: – Улан! Тёбегёз! Огъуз элине балагъ гелди, олар сенден инжиди. Сагъа аякъ тьобюнге баш урма мени салдылар. Сагъа ясакъ берейик дейлер.

Тёбегёз айтды:

– Гюнде алтмыш адам берсин ашамагъа! – деди.

Дадам Кьоркьут айтды:

– Булай берилсе, сен адам кьоймай тьогендирерсен, – деди. Амма гюнде эки адам ва беш юз кьой берейик, – деди. Дадам Кьоркьут булай дегенде Тёбегёз айтды:

– Яхшы, шолай болсун! Дагъы да магъа эки адам берсин мени ашымны биширге, мен ашарман! – деди.

Дадам Кьоркьут кьайтды, Огъузгъа гелди, айтды:

– Юклю Хожа булан Япалакълы Хожаны Тёбегёзге беригиз, ашын биширсин ва гьар гюнде эки адам булан беш юз кьой сюе, – деди. Булар да рази болду. Дёрт уланы бар бирин берди – уьчу кьалды. Уьч уланы бар бирин берди – экиси кьалды. Эки уланы бар бирин берди – бири кьалды.

Къапыкъ Къан деген бир гиши бар эди. Эки уланы бар эди. Бир уланын берип, бир уланы кьалгъан эди. Гезик айланып гелип экинчи уланына етишди. Анасы аччы тавуш этип кьыччырды, зарланды, йылады. Арузну уланы Басат чапгынгъа гетген эди, ол заман гелди. Къарт ана айтды:

– Басат гьали чапгындан гелди, барайым, бир есир берсе, уланчгьымны кьутгъарайым, – деди.

Басат алтын чатырын кьуруп олтургъан. Къараса, бир кьатын гиши геле. Гелди, ичине Басатны янына гирди, салам берди, йылады.

Айтды:

Увучгъа сыймайгъан окьлу эркек!

Текени мююзюнден кьатты жаялы!

Ич Огъузда, Таш огъузда аты макъталгъан!

Арузну уланы, ханым Басат!

Магъа бир кёмек! – деди.

Басат айтды:

– Не тилерсен?

Къарт кьатын айтды:

– Бу ялгъан дюнья юзюнде бир эр кьопду!

Яйлавагъа Огъуз элин кьонма кьоймады!

Къара болат кьылычлагъа кьылын да гесдирмеди!

Къамуш чида атагъанлагъа тийдирмеди!

Къатты окьлар урагъанлар кар этмеди!

Алплар башы Къазангъа бир кьапас урду!

Къардашы Къара Гюне кьолундан балагъ алды!

Мыйыгы кыанлы Бакъдуз Эмен кьолунда балагъ кьопду!

Акъ сакъаллы атанг Арузгъа кыан кьусдурду!

Майданда Кыян Селчукню оьтю ярылды, жан берди!

Къалын Огъуз бейлерини дагы да

Кёбюне балагъ гелтирди, шагъит этди!

Етти керен Огъузну еринден кьувду!

Ясакъ салды. Гюнде эки адам, беш юз кьой сюйдю. Юкю хожа булан Япалакълы Хожаны кьуллукъчу этип бердилер. Дёрт уланы бар бирин берди, уьч уландан бирин берди, эки уланны бирин бердим, бири къалды. Гезик айланып гери магъа гелди. Ону да сюелер, ханым! Магъа кёмек! – деди.

Басатны къара гёзлери яшдан толду. Къарындашы учун сёйледи, гёрейим, ханым, не сёйледи. Айтды:

Къырларда тигилген чатырларынгни

О залим йыкъдырды къардашым!

Юрегинг ушатгъан йылкыларынгни

О залим гъайдады къардашым!

Тизилген тюелер кериванынгни

О залим сайлады къардашым!

Акъ юнлю кьой сиривлерингни

О залим кьоллады къардашым!

Къуванып гелтирген гелинчегингден

О залим айырды къардашым!

Акъ сакъал атамны къарт болгъан

Улан деп йылатды къардашым!

Акъ юзлю къартайгъан анамны

Балам деп сызлатды къардашым!

Къаршы ятгъан Къара тавум улашы!

Чалт агъагъан сюзюк сувум агъымы!

Къаламны аркъа таяв барусу!

Къара тюс гёзлеримни ярыгъы!

Къардашымдан айрылдым, – деп кёп йылады, зарланды. Ол къатын гишиге бир есир берди:

– Бар, уланынгни кьутгъар! – деди.

Къатын алды, гелди; уланыны орнуна есирни берди. Уланынг гелди деп Арузгъа сююнчю айтды. Аруз сююндю. Къалын Огъуз бейлери булан Басатгъа къаршы гелди. Басат атасыны кьолун оьпдю. Йыладылар, бозладылар, анасыны уьюне гелди, анасы къаршылап уланын кьучакълады. Басат анасыны кьолун оьпдю. Гёрюшдюлер, бозладылар. Огъуз бейлери жыйылдылар. Ашав-ичив болду.

Басат айтды:

– Бейлер! Къардашым саялы Тёбегёз булан тебинеман – не айтарсыз? Ихтияр беремисиз? – деди.

Къазан бей мунда сёйледи, гёрейим, ханым, нечик сёйледи. Айтды:

Къара арван кьопду Тёбегёз,

Чёл юзюнде аралап алмадым, Басат!

Къара къаплан кьопду Тёбегёз,

Къап-къара тавларда алмадым, Басат!

Къзап арслан болуп къопду Тёбегёз,
Къалын къамушларда алмадым, Басат!

Эр болсанг да, ким болсанг да,
Вёре мен Къазангъа етмейсен, Басат!
Акъ сакъаллы атангны йылатма!

Акъ чачлы анангны бозлатма!

Басат айтды:

– Бармай къойман!

Къазан айтды:

– Сен билесен! (Билгенингни эт!)

Атасы йылады, айтды:

– Уланым, очагъымны сувутма! Къоркъунч элге барма! – деди.

Басат айтды:

– Ёкъ, акъ сакъаллы азиз атам, бараман, – деди.

Тынгламады, садагъындан бир увуч окъ чыгъарды, белине къысдырды, къылычын такъды, жаясын инбашына илди, этеклерин чоюрдю, атасыны, анасыны къолун оьпдю, савболлашды.

– Хош къалыгъыз! – деди.

Тёбегёз болагъан Саллахана къаясына гелди. Гёрдю, Тёбегёз гюнге аркъасын да берип, гюнжувакъда ятгъан. Белинден бир окъ урду. Окъ оьтмеди, парланды. Бирдагъы атды, о да пара-пара болду. Тёбегёз хожаларына:

– Бу ерни жибинлери бизин инжите, – деди.

Басат бирдагъы атды, ол да парланды. Бир гесеги Тёбегёзню алдына тюшдю. Тёбегёз атылып турду. Басатны гёрдю, къолун къолуна уруп къыччырып кюледи, хожалагъа айтды:

– Огъуздан бизге бир къозу оьзю гелди, – деди.

Басатны тутду, бойнундан байлады, инына гелтирди, этигини хончасына сукъду. Айтды:

– Вёре, хожалар! Экинни вакъти муну къызартыгъыз, – деди. Гене юхлады.

Басатны хынжалы бар эди. Этикни хончасын ярып, ичинден чыкъды. Айтды:

– Вёре, хожалар! Муну оьлюмю недендир?

Айтдылар:

– Билмейбиз. Амма гёзюнден къайры еринде эти ёкъдур, – дедилер.

Басат Тёбегёзню башына гелди, гёз къапкъачын гётерди, гёрдю, гёзю эт.

Айтды:

– Вёре, хожалар! Чишни очакъгъа салыгъыз, къызсын! – деди.

Чишни очакъгъа салдылар, къыздырды. Басат къолуна алды. Аты кёркюлю Магъамматгъа салават гелтирди. Къызгъан чишни Тёбегёзню гёзюне шолай басды. Тёбегёзню гёзю гъалек болду. Шолай гючлю гъуя-гъарай тавуш чыкъды, оькюрдю, тав-таш зангырды, увалып тёгюлдю. Басат атылып къойланы ичине, анакъгъа гирди. Тёбегёз Басат анакъда экенни билди. Анакъны къапусун алып токътады. Бир аягъын бир якъда, бириси аягъы бириси якъда эди, айтды:

– Вёре, къойланы башчылары, эркеч! Бир-бирлетип гелме къой! – деди. Къойлар бир-бирлетип гелип оьгдю, гъар бирини башларын сыйпады, тергеди.

– Вёре, къойланы башчысы, эркеч! Бир-бирлетип гел, геч! – деди.

Бир кьочкьар еринден турду, талпынды, йыгьылды. Басат ону сойду, сыдырды, башын да, кьуйругьун да териден айырмай терини ичине гирди. Тёбегёзну бутларыны арасына гелди. Тёбегёз Басат терини ичинде экенни билди.

Айтды:

– Гьей, кьочкьар! Мен неден гьалек болгьанымны не билдинг? Айтмасанг сени кьуйругьунгну майын анакьгьа чачарман! – деди.

Басат кьочкьарны башын Тёбегёзну кьолуна сукьду. Тёбегёз мююзюнден бек тутду.

Тери кьолунда кьалды. Басат Тёбегёзну бут арасындан сыпкьырылып чыкьды.

Тёбегёз мююзню гётерип ерге урду. Айтды:

– Улан кьутулдунгму?

Басат айтды:

– Тенгирим кьутгьарды.

Тёбегёз айтды:

– Вёре, улан! Ал бармагьымдагьы юзюкню бармагьынга такь; сагьа окь ва кьылыч кар этмес.

Басат алды, юзюкню бармагьына гийди.

Тёбегёз айтды:

– Улан, юзюкню такьдынгмы?

Басат айтды:

– Такьдым.

Тёбегёз Басатны уьстюне чапды, хынжал селпди. Басат сыпгьырылып чет ерде турду. Юзюк Тёбегёзну алдына кьайтып тюшдю. Тёбегёз айтды:

– Кьутулдунгму?

Басат айтды:

– Тенгирим кьутгьарды.

Тёбегёз айтды:

– Улан, шо гюмезни гёремисен?

Айтды:

– Гёремен.

Тёбегёз айтды:

– Мени хазнам бар. Ону хожалар алмасын. Бар, мюгьюрле! – деди.

– Мюгьюрле – печать сал, бегет.

Басат гюмезни ичине гирди. Ичи алтын акьчагьа толгьан. Башын унутду. Тёбегёз гюмезни кьапусунда токьтады.

Айтды:

Гюмезге гирдингми?

Басат айтды:

– Гирдим.

– Бир урайым, гюмез булан дарбадагьын боларсан! – деди.

Басат айтды:

– Ла илягьа иллялагь, Магьаммат расулаллагь! – деди.

Гюмез ярылды. Етти ерден кьапу ачылды. Биринден тышгьари чыкьды.

Тёбегёз гюмезге кьолун сукьду, урду – гюмез беттёбен болду.

Тёбегёз айтды:

– Улан, кьутулдунгму?

Басат айтды:

– Тенгирим кьутгъарды.

Тёбегёз айтды:

– Сагъа оьлюм ёкъму? Шо анакъны гёремисен?

Басат айтды:

– Гёремен.

Айтды:

– Онда эки кылыч бар. Бири кынлы, бири кынсыз. О кынсызы гесер мени башымны. Бар, гелтир, мени башымны гес! – деди.

Басат анакъны кьапусуна барды. Гёрдю, бир кынсыз кылыч чайкъала, ойнай.

Басат айтды:

– Мен муну ойлашмай тутмайым деп оьз кылычын чыгъарып, о кылычгъа тийди, кылычы гесек-гесек болуп къалды. Барып бир терек гелтирип тийдирди, терек де параланды.

Жаясын кьолуна алды. Къылыч илинген шынжыргъа урду. Къылыч тюшюп ерге чанчылды. Оьз кылычын кынына салды, ол кылычны бек тутуп гелди.

Айтды:

– Вёре, Тёбегёз! Нечиксен?

Тёбегёз айтды:

– Вёре улан! Гъали де оьлмедингми?

Басат айтды:

– Тенгирим кьутгъарды.

Тёбегёз айтды:

– Сагъа оьлюм ёкъ, – деди.

Къычырып Тёбегёз сёйледи, гёрейим, не сёйледи.

Айтды:

Гёзюм, гёзюм, янгыз гёзюм!

Бир гёз булан да Огъузну сындырдым.

Ала гёзден айырдынг, игит мени!

Татли жандан айырсын Хадир сени!

Не учун чегемен мен бу къазаны?

Гъеч игитге бермесин

Хадир Тенгир бу азапны, – деди.

Тёбегёз гене айтды:

Къайда тувуп, къайда турушунг, игит?

Къарангы тун ичинде ёлунг тас этсенг

Умутунг недир?

Уллу байракъ гётереген ханыгъыз кимдир?

Къыргъын гюню ондан тёбен алпыгъыз кимдир?

Акъ сакъаллы атангны аты кимдир?

Алп эрен, эрден атын яшырмакъ айып

Атынг кимдир, игит, айт чы магъа! – деди.

Басат Тёбегёзге сёйледи, гёрейим, ханым, не сёйледи:

Тувгъан ерим, оьсген ерим Гюнорта,
Къарангы тун ичинде ёлум тас этсем,
Умутум Аллагъ.
Уллу байракъ гётерген ханым Байындыр.
Къыргъын гюню ондан тебен алпыбыз Къазан.
Анам атын сорасанг – мазаллы Терек.
Атам атын сорасанг – къазаплы Арслан.
Мени атым сорасанг,
Арузну уланы Басатдыр, – деди.
Тебегёз айтды:
– Биз къардашларбыз, оьлтюрме мени! – деди.
Басат айтды:
– Вёре огъурсуз!
Акъ сакъаллы атамны йылатгъансан!
Къартайгъан анамны бозлатгъансан!
Къардашым Къыянны оьлтюргенсен!
Акъ юзлю гелинимни тул этгенсен!
Ала гёзлю балаларын оьксюз къойдунг!
Къоймайман сени!
Къара болат къылычымны тартгъынча,
Гёлемсиз башынгны гесгинче,
Ал къанынг ер юзюне теькюнче,
Къардашым Къыянны къанын алгъынча,
Къоймасман! – деди.
Тебегёз мунда сёйледи, айтды:
Талпынып еримден турдум, – дедим.
Къалын Огъуз бейлерин эздим, – дедим.
Янгы тувгъанларын да къырарман, – дедим.
Бир адам этине тоярман, – дедим.
Къалын Огъуз уьстюме чабар, – дедим.
Къачып Саллахана къаясына гирдим, – дедим.
Авур манчыкъ (катапульта) таш атар, – дедим.
Мени башыма тийип оьлермен, – дедим.
Ала гёзден айырдынг, игит, мени!
Татли жандан айырсын Хадир сени! – деди.
Тебегёз бирдагъы сёйледи, айтды:
Акъ сакъаллы хожаланы кёп йылатдым.
Оланы къаргъышы етди, гёзюм сагъа!
Акъ чачлы къарт къатынланы кёп йылатдым.
Гёзьяшы етишди, гёзюм сагъа!
Мыйыгъы оьсмеген игитчиклени
Кёп ашадым.
Жагъил агъы зары етди, гёзюм сагъа!
Бармагъы къыналы къызланы
Кёп ашадым.
Къаргъышлары етишди, гёзюм сагъа!

Гъаран мен чегемен бу азапны, бу гюнню,
Гъеч игитге бермесин Хадир Тенгири
Гёзюм, гёзюм, ай гёзюм!
Янгыз гёзюм, ай гёзюм! – деди.

Басат ачувланып еринден туруп гелди. Тюе йимик Тёбегёзню тизден чёк-
дюрдю.

Тёбегёзню кылычы булан башын гесди. Жаяны тасмасы булан байлады.
Сюйреп-сүйреп кяпуну авузуна гелтирди.

Акъ боз атлар минип юрюдюлер. Къалын Огъуз эллерине хабар гелди.

Ат авузлу Аруз Хожа уьуне чабып гелди, атасына Басатны сююнчюн ай-
тды:

– Сююнчю! Уланынг Тёбегёзню оьлтюрдю, – деди.

Къалын Огъуз бейлери етдилер. Саллахана къаясына барды. Тёбегёзню
башын ортагъа гелтирдилер.

Дадам Къоркъут гелди, игитлени макътап шатлыкъ этди. Басатгъа макътав
этди.

Бийик-бийик тавлагъа оьрленгир!

Генг чалт сувлардан гечгир! – деди.

Эрлер йимик къардашынгны къанын алдынг.

Къалын Огъуз эрлени ясакъдан къутгъардынг.

Хадир Аллагъ юзюнгню ярыкъ этсин, Басат! – деди.

Оьлюм заманы гелгенде арив динден айырмасын! Гюнагъыгъызны аты
кёрклю Магъаммат Мустапагъа багъышласын!

Ханым, гъей!

(Давамы бар).

Магъамматгъанипа Акаевни таржумасы.

**Шейит-Ханум АЛИШЕВА,
Дагъыстанны халкъ шаири**

ГЪАЙРАНЛЫКЪ

*СССР-ни Халкъ артисткасы
Барият Муратовагъа багъышлана.*

Гъайранлыкъны Гъакъ Таала ярата,
Гъайранлыкъгъа баш урдуруп къарата!
Гъайранлыкъ бир гъатсыз къуванч гъар жангъа,
Гъайранлыкъ бир сырлы савгъат Инсангъа!
Гъайранлыкъны гъис этеген насипли,
Сесленмейли оьтеген манг, касипли,
Гъайранлыкъ да Аривлюк де эгизлер,
Яшавну ярыкъ этер,
Яшавну барлыгъын тюзлер,
Яхшылыкъгъа ёл излер!
Шолай бир гъайранлыкъны
Гъакъ Таала яратды
Тюзлер булан тавланы
Тамашагъа къаратды,
Айланадагъы эллер
Аслам чомарт саламлы,
Альшып алгъышлайлар
Къанатлы ал къаламлы,
Барият да, Барият!
Янгырыкълы сес геле
Бу гъайран сырлы къысмагъ –
Чалкъындырып Эс геле!
Сагънаны сыры

Къызгъылт сагъындай,
Сагънагъа оърленген
Дели агъымдай.
Сагъна сагъын отуна
Атдынг! Якъдынг къысматынг!
Гъайранлыкъ безендирди
БАРИЯТ! деген атынг.
Барият! – десем, десем,
Гюнеш къона юзлеге.
Гъайран Пагъмусу гъызгъан
Гъарзисин от-ялындай
Юреклеге, юзлеге.
Сагънаны минг сыры бар,
Гъарисин бир тююндей
Чече гелдинг Барият!
Гъар кесни минг сыры бар,
Гъарисине гийимлер
Биче гелдинг Барият.
Гъар келпетден – келпетге
Гече гелдинг Барият.
Эм этме – сырасызгъа,
Эп тапма – чарасызгъа
Нече гелдинг, Барият!
Айгъазини Гюлкъызы
Къылдан къылыгъын гъызып,
Тарихлерде тарх берип,
Барият оъмюр сюрдю
Гюлкъызына парх берип...
...Къумукъча сейлеп, бийип,
Ким бажаргъан гёрсетме
Къумукъну хас келпетин?
Гене гёз алдан гетмей
Гюлкъызыны нюрлю бети!
Сагънаны генг бойлады
Къумукъча минг ойлады,
Къумукъну хас келпетин
Бир тюгюл минг ойнады.
Къумукъ! деген атына
Чанг къонмагъа къоймады...
Къумукъдан авлетлери.
Къумукъдур девлет ери!

Гъар миллет башгъа-башгъа
Къылыгъы, хасияты,
Оъз тарихи, оъз тархы,
Оъз англаву, адаты,

Шоланы да гѳрсетди
Келпетлерин мекенли,
Инандыртды оъз халкъын
Оюн герти экенни.
Гирегенде гъар келпетни кебине
Оъз къысматын,
Оъз хас атын гебинлеп,
Барият бар тюгенмес атгъа есдир,
Асрулардан халкъына сырлы сесдир!
– Жумайсат! – десе, гъар кес
Бариятны гѳредир,
Сѳнмейген гъайранлыкъгъа
Тѳрлерде ер бередир!
Оюнну да, ойну да,
Оювну да, тойну да,
Масхара, иришхатны
Келпетлерин яратып,
Кюллю халкъны адатды,
Тамашагъа къаратды.
Барият! – десем, десем,
Къылдай тартыла эсим,
Атамны ожагъында
Гене чалына сеси.
Бир заман таш атагъан
Таргъулулар сююне,
Гъариси элтме къастлы
Къонакълай оъз уюне.
Олтуртмагъа ер тапмай
Къуванчлы авазалар,
Кагъыз гесеклер излеп
Барият! – деп язалар...
...Бир пашман ,бир сююне,
Янгыра яйнай гыслер,
Заман гете буса да,
Къайтара геле сеслер.
Йылланы пал-пал гесип,
Элте Таргъугъа къайтып,
Сагъынчлы шыбышлайман:
– Бариятым! – деп айгып.
Сен сюе къаршылагъан,
Сююндюре узатгъан
Гъар кесни юрегинде
Атынг мюгъюр гъыз тартгъан.
– Барият! – деп, ат къоюп,
Ана къыз авлетине
Сююне оъмюр бою

Сырала негетине.
Атынга если кызылар
Оъз кысматын ойнайлар.
– Барият! – деп, кычырса,
Сенден сес деп, оылайлар.
Юрекни гюлдей ачып,
Зар-дертни кюлдей чачып,
Оюнну ойдан арчып,
Къувуп чарсны, сувукъну,
Оьге яшмындай яшнай,
Гъакъ Пагъмулу Барият!
Тарихинде Къумукъну
Гъайран мюгълетдей яшай!
Муратовлар! – дегенде,
Девюрню аслам безей,
Бу гюн де халкъарада
Сырала англар гезей.
Тухумда гъарисине
Яратгъан языв язгъан,
Гъайранлыкъны тюсюнде
Оъмюр ёлларын гыызгъан.
Гъарисинде оър пагъму,
Оъзтёрече ярыкълы!
Сююв! Сагъынч! Ва Рагъму!
Оъз халкъына тарыкълы!

Тапшурмалы, талмавлу
Келпетлеринде батып,
Къарышыкълы, къамавлу
Оъзюню оъз кысматын
Оъртенли сагънагъа атып,
Яшавун ари тартып,
Юрютдю ягъалатып.
Нечесе кысматланы
Гёлемлерне гирип,
Сагънада болмай эди
Агъын-зарын гётерип.
Толгъанайы толгъуду –
Ана къарнын майырып.
Гъар келпетни кысматын
Болмас жандан айырып!
Ол ойнагъан келпетлер,
Къылыкъ булан хасият!
Санавсуз – сансыз бетлер
Гъар кесде бир Барият!
Агъач къомузун чертип

Чечди кьумукьну дертин.
Аргъанны гьар пердеси –
Басып кьумукьну эсин
Уятды ва йылатды,
Аваллардан йыр айтды...
Не де гёрдю Барият!
Не де билди Барият!
– Къызларым! Торунларым!
Къыркъмас яшав гъызларым,
Бошалмас орнуларым!
Мен мюкюрлюк этемен
Шу гюнюме, гьалыма.
Бермесмен бир мюгьлетим
Дюнъяны бар малына! -
Дей, эди озь – озьюне,
Амин къалды сёзюне...
Харс къызартгъан аялар,
Кюлтели гюл байламлар ,
Барият – халкъ саялы
Минг сююнч, минг байрамдыр!
Байрагъыдыр чалкъынлы,
Яшмынлы юлдузудур.
Тарихинде халкъымны
Тажлы, Тахлы къызыдыр!
Тюгенмес аты къалгъан
Гъайранлыкъдан яралгъан!

Муна – гиччинеи къызьяш
Канзи-канзиден оьте,
Гъайранлыкъ тутуп къолун –
Сагънагъа ёл гёрсете!

Муса ШИХАВОВ

АТАМА КАГЪЫЗ

Поэма

1.

Атам... Атам... Сен гетгенли яшавдан,
Кёп гемелер батгъан денгиз къутуруп.
Элибизни эрневлери ашалгъан,
Эревуллер ёл тапмай, гюн тутулуп.

Янгы байракъ халкъыбызгъа къол силлеп,
Бир къызара, бир агъара, гёгерев.
Къызыл байракъ ёкъгъа оърде елпиллеп,
Балики де, гёз тийгендир девюрге.

Къанатлылар къача, бакъмай артына,
Байлав итлер шынжырларын юлкыгъанлар.
Лобанлар оър канзилеге атыла,
Тюекъушлар къайыргъа баш сукыгъанлар.

Съпатларда немкъорайлыкъ орала,
Рагъму бала ятгъан чирик къорлукъда.
Оътген гюнге уяламан къарама,
Тангалагъы тунлукъ буса къоркъута.

Заман чакъсыз яралагъан къысметлар,
Сюйкелишип геле артгъа бурлукъсам.
Ичингдеги илбислигинг хозгъалар,
Оъз элингни гъавасына бувлукъсанг.

Атам, магъа англамагъа кѐмек эт,
Бу заманны сююнчюн ким урлагъан?
Пачалар да гюл деп чача тегенек,
Тек чачгъанын бири сама ормагъан.

Къарамайман яшавгъа тар япсардан,
Бажармайман бармакъ учдан юрюме.
Яхшылыкъгъа алгъасайгъан аякълар
Гъар гюн сайын яманлыкъгъа сюрюне.

Чакъмаланы минегени экиге
Чакъда-чакъда къулагъыма чалына.
Бизин заман ошай сокъур кирпиче,
Ятывуна сыйпамасанг, чанчыла.

Булгъанч сувда балыкъ тутмакъ – бай болмакъ,
Элни булгъап иши завхда кѐплени.
Тюзлемеге тюзлюк оьлген элимни,
Гючю сама етерми экен кѐклени.

Атам, бизде бары да зат сатыла,
Билесендир, сагъа язып не этемен.
Сатылмайгъан Аллагъ къалгъан янгыз да,
Тек шогъар да инамсызлыкъ этемен.

Зор элимни болса болсун кѐп дерти,
Гъакимлени билеклери бичимде.
Халкъым сабур, чыдамлы, тек гъакъ герти
Сабурлукъну мююзлери ичинде.

1995 й.

2.

Къысмагъ бизин ашыкълардай уьюрлей.
Бир увучда агъий булан айнанай.
Бир гѐзюмде – гѐзьяш, сююнч – биринде,
Тувмакъ-оьлмек, арасын ат бойламай.

Къара кирит урар эди биревлер,
Ахыратны бола буса чюйлетме.
Гъакиммен деп гѐпген бир-бир балювлер
Аллагъгъа да гъазир гъакъыл уйретме.

Гъакимлени гъалы-гюню яшгъара.
Оьмюр сюре бу гюнюнден къуванып.

Не кьоя экен бугюн тувгъан яшлагъа?
Къысмаат кьоя эртерекден уватып.

Атолулар – къонгуравлу мишиклер,
Яшасакъ да яхшылыкъгъа умутда,
Олар ойлай – оьксюзге окъ етишер.
Аллагъны да огъу барны унута.

Атам, магъа англамагъа кѣмек эт,
Юмурукъ къысып, турсам да мен сыгъанып,
Ич арадан бузма, салып пелекет,
Кимлени бар Аллагъ булан дыгъары.

Адам булан илбис тезден ойнашлар,
Не туважакъ эки жынсдан тангала?
Арасына янгъан яркъыч ким ташлар?
Кѣмек эт да, атам, магъа англама.

2003 й.

3

Англамагъа сен кѣмек эт дагъы да,
Кимдир мени юлдузларым чѣплеген?
Мизанланы хоразлары чагъыла,
Тек биревню гюнагъын да чекмеген.

Авузундан алгъан йимик йилигин,
Кимдир мени девюрюмню дувлатгъан?
Тангалагъа таянмагъа сюеген
Юрегимни умутларын уватгъан.

Турпу булан сыйпай заман аркъамны.
Гъайранлыгъы боладыр гъар девюрню.
Бир де согъа бизге къабур макъамны,
Бир де согъа гюл арада чѣгюрню.

Мен суймеймен бармакъларым батдырып,
Танавунда хотгъаланма тарихни.
Кагъызланы уьстюнде танг къатдырып,
Оьтген гюнню хозгъамагъа тарыкъмы?!

Къартлар гъали де Сталинни эсгере.
– Гелип къалса, – дей, – тирилп хапарсыз,
Инараллар оьзлюгюнден чес берер,
Уьстде кѣплер бармакъ хабып табарсыз.

Заман башгъа. Етти Сталин тувса да,
Къувурай да къадамажакъ насына.
Аясындан от чыгъарып урса да,
Бийимежек дюнья ону харсына.

– Тувуп къалса, – дей, – буюруп Тенгирим.
Кёплеге чи тюшер агъу ялама.
– Оърдегилер я сындырар сингирин,
Я уъретер озлер йимик талама.

О белгили эки керен экидей.
Таза болгъан булан, атам, чёрегинг,
Къузгъун къушгъа къара десенг – экилей,
Акъ десенг, ягъ къамучулай юрегинг.

Юрегимде чаба мени акъ атлар.
Жаным сюе яшмын болуп яшнама...
...Сен бергенсен, атам, магъа къанатлар,
Сени ругъунг кёмек эте яшама.

2010 й.

4.

Шаирмен деп къол салмайман бичимге.
Бир къулакъ да эшитмежек агъымны.
Дюнья кирпи болуп авнай ичимде,
Заман буса агъулагъан шакъымны.

Солув басмай ишлей басмаханалар.
Цензурада ёкъ алдынгъы къаттылыкъ.
Тахчалагъа кёп китаплар къоналар,
Жылты – алтын, ичи буса – къатылыкъ.

Къысдырмайман гегейлеге окълавлар,
Айыраман, атам, къыйдан тезекни.
Китаплагъа кёп заказной макътавлар,
Борчгъа хашый эшек сыртын эшекни.

Мен тюнегюн чыкъмагъанман бешикден,
Къатыв этген къалам бармакъ арамны.
Йыр дюньягъа гиргенлер арт эшикден
Терезесинден учуп чыгъа заманны.

Амма, атам, йырым негъакъ йырланмай,
Бир дертим бар юрегиме юкленген.

Девюрлени туманындан чыкыгъандай,
Таш суратдан магъа Къзакъ тикленген.

Юрегимде тал хомузу чертиле.
Йыр булагъы асру бою булгъанмай.
Тек уялып къарамайман бетине –
Памятниги урушларда болгъандай.

Айланадан айтды-къуйтду чалына,
Бизден гечмес тюнегюнге таш урсакъ.
Мени учун шу памятникни янында
«Азатлыкъны статуясы» – таш къурчакъ.

Яманлыкъгъа озгъанбызмы Шавхалдан?
Ким ойлашгъан йырав булан дав этме?
Яшавну чет ёлларында къавшалгъан
Халкъ харж жыя, яраларын сав этме.

Бек тамаша заман, атам, бу заман.
Оърдегилер уърке кёмек тилесенг.
Гъакимлени юреклери бузлагъан,
Ону чу сен, айтмасам да, билесен.

Бизге десе, сабан ташгъа тиреле.
Бизге десе, сыйыры да савулмай.
Бир топчугъа увуч алтын бериле,
Бир йыравгъа ез нохурат табулмай.

Ишлер шолай, бар топ бизге атылгъан.
Созулуп да къалды, атам, лакъырым.
Тек яшавну алды узун артындан,
Гъай, Тенгирим тюзлер бугъай ахырын.

2015 й.

5.

Эшитемен, атам, сесинг йыракъдан
Йыры башгъа бола деп гъар наслуну.
Я ат тепген башына, я жин къакъгъан –
Бир пакарын тапмайман бу асруну.

Къалам булан заманны да сюзмеймен,
Заман булан агъаман бир агъымда.
Узатагъан онг къолумну излеймен,
О тымыя сол къолумну игъында.

Аякъларым этип битди шарайып,
Сол – тунлукъгъа, онгу суйрей ярыкъгъа.
Киселерим ичиригин чыгъарып,
Суйремеге къарай элден йыракъгъа.

Гёзлеримни къабакълары гъаплайлар,
Тамчы сама яш тёкмей ят къайгъыгъа.
Язгъанларым яманланы хапмайлар,
Хапмагъан сонг, тиймей эки шайыгъа.

Заман бизин эсибизни таптагъан,
Тиллер топас китаплагъа билене.
Минмаралар, ракетлердей токътагъан,
Терс гёзюнден къарай бири бирине.

Сёйлейген кёп элибизни тюз этме,
Къакъыллавгъа, атам, башым авурта.
Бир тавукъ да таман эди юз гентге,
Къакъыллавгъа гёре буса йымырткъа.

Сагъа этмей, кимге этейим арзымны.
Мен гёреген, балики, янгыз келекдир?
Башгъа дейсен йырлары гъар наслуну.
Балики де, шолай болма герекдир...

2017 й.

6.

Атам, атам, гене гелдим уланынг
Гюмрюгюне оьмюр булан оьлюмню.
Гъай, мени де къартлыкъ бура къулагъым,
Гюленткиси мунда ахыр гюнюмню.

Гъис этемен, учуп, магъа гёрюнмей,
Арасында санаву ёкъ сынланы,
Ерин излей тувгъан юртда гёмюлме
Уллу давда оьлгенлени жанлары.

Кулаклар деп тутгъанланы о йыллар,
Къулакъ ассанг, агъы къалгъан гъавада.
Бизге яшав гёрсетген кёп оюнлар.
Аллагъ оьзю тюшер йимик тобагъа.

Гелмегенмен мен тобагъа тюшмеге.
Тынгламагъа гелдим сагъа, оьзюме...

Гъисап бер деп объюнг этген ишлеге
Юрегимде ойлар даим гёзюге.

Мен не этгенмен? Тувдум. Яшав сарнады.
Къатывлардан билев этдим аямда.
Йырлар яздым. Сююв башым чырмады.
Авлетлерим, тарыкъда эл таянма.

Балаланы балалары къартлыкъны
Ёлун кыркъа, яш боламан янгыдан.
Къондураман юзюме юз шатлыкъны,
Яманлыкъны огъу тийсе къангыгъан.

Билемисен, ахырат да, яшав да
Гёрюнмейген йиплер булан ялгъангъан.
Оърде – яшав, кёр – о, сорав ишара.
Арасында ойнай-кюлей къалгъанман.

2018 й.

7.

Атам, атам, бети къара заманны
Гъакимият подур себип аривлей.
Биз пысабыз – аврувубуз гъамангъы,
Тек батавлар шу кюйге де арив дей.

Топуракъны елегендей чом байлап,
Онча йыллар сен хырларда ишлеген,
Харжы барлар хапгъан, алай, ломмайлап,
Къыйналгъанлар буса умут гюйшеген.

Эмтеэсинг, ферманг булан индырынг
Тезден гетген атасыны ёлуна.
Бал тутгъанлар аявсуздан мандырып,
Магъ деп берген мурдарланы къолуна.

Юрт майданда кёп къурула очарлар,
Гючсюз тиллер йиплеринден чечилген.
Ана малдан артыкъ болгъан къочкъарлар,
Тек не этерсен, барысы да бичилген.

Яда, атам, сюесендир билмеге
Тилибизни гъалын, Къзакъ йырлагъан.
Оъзлюгюнден бара тилим оълмеге,
Бетин-башын шимал ели тырнагъан.

Орус къачгъан орунлашгъан еринден,
Тек тавушу орамларда чалкъына.
Юлкъагъан ёкъ ана тилин эринден,
Гъар тил оъзюн тас этмеге талпына.

Тюгюл, атам, мен сёйлейген бош хабар –
Тофалардан* халкъым озма аз къала.
Къарышдырмай башын тёрге чыкыгъанлар,
Кёп миллетге тийсе де тил масала.

Тёрелени гёрюнмейген уву бар,
Паспортларда миллет ёкъ, тил абурсуз.
Оьлген тилин тирилтген чи жугьутлар,
Биз савун да ярдан салма къабулбуз.

Заман мени юрегимни къапаслай,
Таман, тилим мунча азап чекгени.
Борч этмеге тийишли, беш намаздай,
Башлап ана тилде берме ЕГЭ-ни.

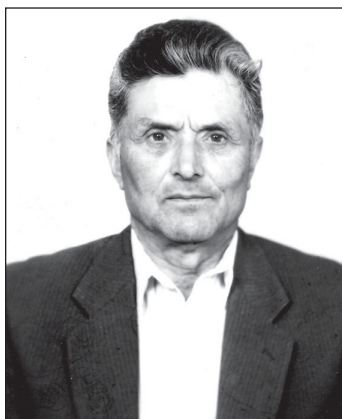
Узатмасын имтагъанын, билмесе,
Ана тилге даим гъюрмет тийишли.
Биревлени хашытсам да елкесин,
Мен айта деп, эте турмас бу ишни.

...Атам, атам, гюленткилер созулгъан,
Енгил болдум, юрегимни къотарып.
Йылар мени шу чагъыма оздургъан
Яшав деген булгъавурда хотгъанып...

2019 й.

* Тофалар – бу тюрк миллетден 900 адам къалгъан.
Олардан 80 адам ана тилин биле.

Агъмат УСТАРХАНОВ

КЪЫЗ УЛАНЫ КЪУРДАШЫ БУСА

Ислам асгерден кьайтгъанлы кѣп болмай. Не ишге тюшежеги де, кьайда охума баражагъы да белгили тюгюл. Охумай чы ол кьайдан кьойсун, школаны яхшы битдирди, асгер кьуллугъун да яхшы кютген, абуру да бар.

Эртен мен олагъа барып:

– Юрю, Исисувгентге тойгъа барайыкъ, бир замангъы досунгну да гѣрерсен, – дедим. (Руманият баргъанлар ондагъы бизин кьурдашланы кьайынлары).

Билемен, Руманиятны гѣрмеге Исламны жаны да гьасирет. Дагъыны айтмай тогуз-он йыл бирче охугъанбыз. Меники масхара буса да, «бир замангъы досу» уланы гъали де рагъатсызландырып йибере.

Руманият юртда бирмен деген кьызлардан эди. Толгъан орта кьаркьарасы, аривлюгюн артдырагъан сюйкюмлюгю, гьакьылгъа таянган ачыкьлыгъы булан шо кьыз кимни де тергевюн тарта эди.

«Кьызны юз гиши сюер, языву бирине тиер» дегенлей, Руманиятгъа умуту булангъылар юртда бар эди. Билмеслик этип кьолдан чыгъарган Ислам да, башгъалары да исисувгентли Таймасхандан бир де яман тюгюл.

Ислам да, Руманият да, мен де бир класда охуй эдик. Буса да Ислам бизден уллу. Гиччи заманында ата-анасы кьотанлар сакьлама гетип, яшны школагъа салмагъа кюй болмай, геч тюшген. Шо саялымы яда гьакьылгъа терен гѣреми эдик, класдагъы яшлар Исламгъа тынглай эди. Уьстевюне ол бек исбайы бойлу улан да дюр.

Тогъузунчудамы, онунчудамы, нечик де, бир керен «Бизин дагъыстан кьызлар дослукъ юрютме (кьурдаш-дос аралыкъ тутмагъа) бажармай йырып кьоя» деген затны уьстюнде эришивлюк болду. Уланланы кѣбюсю шо якьны тутабыз.

«Кьызлармы йырып кьоягъан, уланлармы, кьарайыкъ. Мен сизге шону ачарман. Ислам булан мен булай да кьурдаш эдим, гъали герти кьурдашлыкь

юрютежекмен, оъзю рази буса», – деди шонда Руманият. Класда гъали болмаса булай, бу къайдада ачыкъ лакъыр болмагъан. Шатлыгъындан шаркъ этеген жагъыл яшлар Руманият шолай дегенде оъкюрюп къалды.

Кюлюкю, масхара, къайтарыш соравлар. Исламны да, Руманиятны да къурдаш-дос аралыгъы шолай башланды. Баш вакъти класдагъылар Ислам болуп Руманиятгъа яда Руманият болуп Исламгъа кагъызлар язып, сайки, тюшюрюп тапгъандай охуп завх эте эди. Ким не айтса да, Ислам оъзюн саламат тутта эди. Биз, уланьяшлар, билдирмесек де ичибизден Исламгъа сукълана эдик.

Англашылмайгъан дарс болса да, булар башлап бири-биринден сорай. Байрамлагъа жыйылып, бираз геч къалсакъ да, Руманиятны Ислам оздура. Айрылагъанда Руманият къолун бере. Шону да Ислам сыйлы савгъатгъа гысап эте.

Он класны битген сонг Выпускной вечер. Залда музыка оъкюре. Сарыны булан музыкасы бирче согъулагъан тангону салгъанда, башы къар йимик акъ болгъан географ Наби Эсенович де бийиме чыкъгъан. Вечерге шатлыкъ къошма сюеми яда аз ичген заты жагъыл заманын эсге салгъанмы, ол бийий туруп тангону сарынын гёнгюрев эте.

Залдагъылар бийиме чыкъгъан Ислам булан Руманиятгъа къарайлар. Чакъырылгъанланы бирлери: «Муна арив жут» деп шыбышлай. Йыбав-йыр булан, биз школаны битдиргенлер, гече гетгенни, танг къатгъанны билмей къалгъанбыз. Агъач – аркъагъа чыгъып, гюнню чыгъывун къаршыламагъа сёйлешгенбиз. Муна, тарп-тарп болуп, уланлар-къызлар Агъач-аркъагъа тербендик. Биз аркъагъа чыгъагъан арба ёл булан барабыз. Бутум акъсакъ буса да, оьрге юрюме тюшсе мен биревден де артда къалмайман. Шат сёйлей туруп янаша гелеген Ислам да, Руманият да тувра чыгъагъан сокъмакъгъа бурулду. Башгъалар орталагъан бусакъ ярай, булар Агъач-аркъада. Айлана якъ юрекни къувандыра. Шатлыкъ учун ичген шампанское гъакъылын булгъатгъанмы, шонда Ислам къызны къучакълап, оьпме сюйген. Руманият бир къарап къойгъан. Сонг Руманият: «Кимдир дослукъ юрютюп билмейген, уланлармы, къызлармы?» – дей.

– Геч, бугюн шатлыкъдан... булай... – дей Ислам.

Шо вакъти биз етишип барабыз.

* * *

Йыракъдан тавушу гелсе де, герти сююв булагъа бирине де гёрюнмей тура. Герти сююв гери къалса да, бири-бирин ташламажакъгъа булар шарт этген.

Институтгъа экзаменлер берсе де, не Ислам, не Руманият конкурсдан оьтмеди. Исламны асгерге алды, Руманият класыбыздагъы эки къызгъа къошулуп, совхозну фермасына савунчу болуп тюшдю. Асгерге гетеген къурдашын Руманият оздурма да барды. Шо саялы буса ярай, «бир-бирин сюе» деген хабар хыйлыланы авзунда эди. Ислам асгерден йибереген кагъызларда, Руманият къайтарагъан жавапларда буса къурдашлыкъ дазудан чыгъып бир калима да болмай. Тюзю, кагъызлар кёп сийрек геле эди. Айлар булан бёлюнюп де къала. Заманы болмаймы, эринем, Ислам магъа да аз яза эди. Йыракъ Гюнтувуш денгизлерден гелеген кагъызлар жумалар гетип, ай айланып етише. Руманият Исламны асгерге оздургъанны да, кагъыз юрютегенин де дос-къардашы анлагъан. Бу къыз амайларын жанындан артыкъ сюе. Оьзлени учуз этмежегине амайлары

да инана. Буланы агълюсюндегилер къачан да бир-бирине бек гъюрметли. Шо саялы да амалдан гелип амайлары къызашыны кепин бузмажакъ. Абдуллатип дейгени Руманиятны юрегин билмеге къатыны Балкъыятгъа тапшура. Руманият да бир затны яшырмай гелинине айта.

– Мен бир башлап Исламгъа кагъыз язмагъа да герекмен, – дей къыз. Башгъа уландан гелечилер гелгенде муну юрегинде Исламгъа бакъгъан сююв гъис уянгъандай бола.

Балики, къызны татли гъислери къурдашлыкъны дазусундан чыгъып, дос бавуна къонуш салгъандыр? Яда буса къурдашлыкъ борчун ахыргъа ерли кютмеге сюеми экен?

«Мен амайларыма артыкъ гъюрмет этемен, олар да мен суймейген затны этмежек. Исисувгентден гелечилер гелген эди. Сен тез яз, магъа, шо тарыкъ», – деп яза къыз Исламгъа.

Кагъыз Исламгъа етише. «Сен тез яз, магъа шо тарыкъ» деген сёзлени ол башгъача англай. Гертиден яза деп инанмай буса да ярай. Бир гезик десеңг, Руманият агроном улангъа озюн тилей деп инандырып, сонг кюлеген болгъан.

Балики, гerti буса да инанма суймейдир? Балики, ону уллу сюювге умуту бардыр?

«Къалым сёйлейгенде унутмагъыз, магъа да бир тизив костюмлер болсун, – деп, Ислам къызгъа масхара жавап къайтара. Озюн Исисувгентден тилейгенге къурдашы инанмайгъанны Руманият англай. Сёзге авурлукъму яда сынап къарама сюеми, уллу сюювге умуту барны Ислам къурдаш-досуна анлатма алгъасамай.

* * *

Руманият къурдашлыкъ борчун арив кютген, уллу сюювге умуту барны улан билдирмеген. Адамлыкъ борчун амайлары да кюте: къыйышывлу болгъан сонг ерин тапдырмакъны арив гёргендир.

Къызны тилейгенлер Исисувгентде яхшы мадары булангъы агълю. Улан таксист болуп ишлей. Таныйгъанлар Таймасханны нече де макътай. Бир керен озю Руманият да минген ону таксине. Озокъда, о заман бу хабар эсе-пусда ёкъ, къыз школадагъы заман болгъан. Дагъысын чы не билсин муну, илиякълы сёйлейгени эсинде къалгъан.

Арт вакъти къырыйына заведующийи де минип, Таймасхан эки керен фермагъа гелип тура. Завферма ону алып гелеми яда завферманы ол алып гелеми. Нечик буса да завферма: «Таймасхангъа тенг гелеген улан районну ичинде уыч де ёкъ», – деп ант эте бола.

* * *

Озюме инанмай бусам мен машинимни бир де гъайдамайман. Гъали де инибиз Бадулгъа гъайдатдым. Алда къызардашым Абидат, артда Ислам да, мен де олтургъанбыз. Гёнгюбюз шат, Исисувгентге кюю булан йырлай барабыз.

Аргъан-теп токътагъан вакъти экенгеми, биз той бар абзаргъа етишгенде, ёлгъа чыгъып кёп адам бар эди. Машинден тюшгенибиз булан Руманият бизин эс этип:

– Ислам! Нюргъамит! Хошгелдигиз! Къачан къайтдынг?! – деп кычырып, баягы ачыкъ гѣнгю булан гелип къолларыбызны алды, кызардашым Абидатны кыучакълады.

Исламны таныйгъан бир кыыз ѣлдашларына:

– Гей, она Руманиятны алдынгы досу! – деди. Айланадагъылар эшитди. Кѣп гѣзлер Исламгъа къарай. Ариде биревлер булан токътап Таймасхан болгъан экен. Ол да эшите. Исламны бираз кеби де бар. Ол гъали Руманиятны гѣргенине сююнсе тюгюл, дагы гъеч зат ойлашмайгъан йимик гѣрюне. Энкейип къурдашыны къулагъына: – Тюзюн айт,насиплимисен? – деп сорай. Руманият, чыкыгъан гюн йимик иржайып:

– Почти ! – дей.

Таймасханны юреги биз барып тюшгенли лопуллай болгъандыр. Буланы алаша лакъырын, тамаша иржайывун гѣрюп, ол оъзюнден пурмансыз:

– Руманият, бери гел чи! – деп кычырды.

– Гъай, Таймасхан, мундамысан? Таныш болугъуз, мени школа къурдашым Ислам, – деди ол, баягы ачыкъ гѣнгюллю кюйде. «Бизин къумукъларда кызыланы къурдашы болмай!» – деп кычырма сюйсе де, эри кыырийындагъылагъа чул бермей токътады.

– А-а, таныйман, таксист, больницагъа къардашымны гѣрме барагъанда бир манат артыкъ алгъан эди, – деп, Ислам шо ерде масхара этди.

«Бир замангъы досу» деген затны англагъанда муну авзундан не чыгъар деп къарагъанлар бир кюлкую гѣтерип кюйдю. Кюлкуюден гючлю савут боламы, Таймасхан ачувундан кызарып гетсе де, таныш болмагъа къол бермей кюйма кюй тапмады.

Согъула той. Ислам бек уста бийий. Къатыны-эрени булан зем этип къарагъан. «Кимдир?», «Къайдан гелген?» – деп сорагъангъа гъали:

– Таймасханны къатыныны башлапгъы досу, – деп англаталар. Оъзюню гъакъылымы, башгъалар салгъан ѣлму, бийип турагъан Исламны теберип, кыыз булан Таймасхан бийий башлады. Биревлер кюлей, биревлер «тюз этмеди къонакъгъа» дейлер. Ёкъ, бираз тамаша болса да, Ислам ачувланмай, башгъа кыызгъа сюйдюм урмагъа узалып, тут терекден чубукъ гесек алды. Шо мюгълет ол Руманиятны гѣрдю де, барып сюйдюм урду. Ол да гюлдей болуп иржайгъан кюйде бийиме чыккъды.

«О-о, воллагъ, къонакъ улан утду!» «Один ноль!» – деп йиберди шонда бирлери. Оланыки масхара болма да ярай, Таймасханны ичи гюедир. Шолай гѣрюне.

Ислам не сюе? Балики, геч буса да, Руманият рази буса, алып кюйма сама хыялы ёкъму?

Ёкъ, ол Таймасхан булан бир-биревге артыкъ базагъан ювукъ болма сюе. Гишини уюн буза деген зат Исламны оюна да гелмеген. Сонг да ол айышны оъзюне ала, уллу сюювге умуту барны кыызгъа англатмагъан чы! Бу ерде Исламны тюз англаса биревге бир кемлик ёкъ. Англамаса?

– Сени чакъыра, – деп геле бир жагъил яш Исламгъа.

– Ким чакъыра?

– Баргъанда гѣрерсен.

Айланып чет абзаргъа, абзардан да ари, тереклени арасына алып бара. Исламны жаны билгендей, бир иржая, бир ойлу сыпатгъа гире бара. Къараса,

Таймасхан, уьч-дёрт досу-кьардашын да онгарып, Исламны токьалама гьазир-ленген. «Ичмегенде озьонден яхшы, ичгенде озьонден бузукь адам болмас» деп, юртлулары Таймасхангьа негьакь айтмай экен.

– Я, кьой тарыкьсыз затланы, гиччи яшлар тьогюлбюз, – деп, Ислам кьолун узата. Кьолун чу кьайдан ала, шо ерде Таймасхан: – «Кьайда алгьан эдим сенден бир манат», дей де, тах деп уруп йибере. Баягьы, о да ичген, бу да ичген. Алдын ерли буваргьан болма герек, эс тапма кьоймай башгьалары да ура. Ислам да пайын кьоягьанлардан тьогюл, буса да олар кёп, адыратып тура. Шо мьогьлет биревлер айтып, мен де, зукьарим Гьажи де етишип барабыз. Кьардашны тоюнда кьалмагьар этме де болмай, иссисувгентлилеге итге айтмасны айтып, айып этдик. Юртгьа барагьан такси кьаршы болду да, тойгьа гёрюнмеге кюю ёкь Исламны да, кьызардашым Абидатны да миндирдим.

Бу хабар Руманиятгьа етишмей кьаламы, агьаргьан-кьачгьан бети булан гелип, бир зат да айтмай, таксиге ол да минди.

Руманиятланы орамыны башында Ислам да тьоше. Булар аста юрюп баралар. Эри этген затдан илыгьып, школа кьурдашына ол бир зат да сёйлемей.

– Руманият, «насиблимисен» дегенде, «почти» деп неге айтгьан эдинг? – деп сорай Ислам.

– Гёрдюнг чю нечик болду. Ичмесе, артыкь яхшы, ичсе-улли кьыйын гелип кьала.

– Талчыкьма... ташлар. Бугюн Таймасхан да, мен де бир-бирибизни англап болмадыкь.

Уьюне етишгенде, школада охуйгьан заманында йимик, булар кьол алып савболлаша.

Кьызардашым Абидат шагьарда охуй. Экинчи гюн эртен тез мен ону автобусгьа етишдирме чыкьдым. Руманиятланы кьабакь алдында токьтап Таймасханни таксиси бар эди.

ЖАНАЙНЫ САПАРЫ

Ювугьум Кьапур сувукь тийдирип ята. Дагьы гезик гёрмеге барагьангьа огьар бир сюрприз этмеге ойлашгьанбыз. Айтагьаным, хоншум Жанай юртгьа, районгьа белгили йьрав. Агьачкьомузу да булан гележек. Аз заманлыкь йыр-йыбав савгьат этмеге, аврувну гёнгюн алмагьа сёйлешгенбиз.

Жанай, «Скорая помощь» машинни гьайдай. Эки сутка уьйде, эки сутка ишде бола. Биз не мурат булан, кьайда баражагьыбызны хозяйкама да айтгьанман. Кьапурларда аз заман тьогюл турмажагьыбызны да англапдым.

Муна бош ахшамында Жанай гирип гелди:

– Сагьа бек агьамиятлы бир соравум бар, – деймен огьар.

– Арив болур, тынглайман.

– Кьабакь чудуну да, бишлакь чудуну да, кьайсын танглайсан? – деймен огьар.

– О-гьо, воллагь, кьайсы да яражакь, – деп кюлей Жанай.

Буса биз гелгинче эки де тюрлюсю гьап-гьазир болсун, – дедим кьатынгьа.

* * *

Къапурлагъа тербетдик. Къатыны Кюсюм, яшлары бизин арив къаршыладылар, яхшылыкъгъа гелгенибизге агъачкъомуз да шагъат чы дагъы.

Сейлейгенибизге гёре биз, оларда узакъ олтурмадыкъ. Бир-эки къанна къазакъ йырны да, Атабаевни «Къалайчы» дейгенин де айтды. «Концертни» шолай къысгъартдыкъ. Аврув бизге тынглама сюеми яда оьзюню чархына тынглаймы – билмейбиз чи. Айтагъаным, татли кюйде къойдукъ. Гертиден де кёп ушатгъан буса, чакъырар, барарбыз. Биз мурадыбызгъа етишдик. Жанайны йыр хазнасында уллу йыбавлагъа чакъы да нече тюрлю йыры барны чы билемен.

... Бизин къабакъалны сакълагъан биревню сюлдюрюн арекденокъ эседим. Ювукълашгъанда къарайбыз – Жанайны къайыны Набиюлла.

– Вая, не заман сизге къарайгъаным; Измитдин агъайны Магъачкъаладагъы ювукълары – къонакълары гелген, илла да – билла да агъачкъомуз тапмасанг ярамай деп, жаныма тувгъан... Оьзюнг гелсенг чи, дагъы да яхшы эди, – деп тутду шонда Набиюлла.

– Къайынлагъа бакъгъан якъдагъы намус, эдеп бираз артыкъ бола, муну тилевюн къабул этмеге тюшедир, – деп, шо ерде мен де сёз къошдум.

Оьзю де шолай ойлашгъан буса ярай дагъы Жанай Набиюлла булан Измитдинлеге гетди.

* * *

Гертиден де къатыным да эки тюрлю, эки тёбе чудулар басдырып токътагъан. Буса да, Жанайгъа ашама буюрмагъан буса ярай. Къайырмас дагъы, ол да бош тепсилеге бармай чы.

... Геч вакъти, агълум ятгъан, юхуда. Мен де янгы ятып турагъанда ёлгъа бакъгъан терезебиз къагъыла. Туруп терезени ярты ачаман.

– Жагъбатман, бизин эркекни сен алып гетген эдинг, гъали де ёкъ, о къайда болур бу заманда? – дей.

– Буссагъат, гъали, сагъа билдирмей тюз этмеген, – деп, чалт гийине башлайман.

Барып Набиюлланы тургъузаман. Ол айта:

– Гелген къонакълар уллу тилевлер этип Жанай агъайны оьзлер булан алып гетдилер. Къумукъ йырлар эсине тюшгендей къонакъланы танышлары – ювукълары йыравну алмай гелмегиз деп, бувара эди телефондан. Больницаны главврачына да сёйледи олар... Шолай да айтып Набиюлла Жанайны телефонун алды да:

– Ма, оьзюнг сёйле, оланы ятмагъа чоласы ёкъ, – деп, трубкасын магъа берди.

– Жанай, сенмисен? Общее положение нечикдир? – деймен.

– Бары да зат яхшы, Жагъбатгъа билдиригиз, ичи – бушмасын... Къумукъ тилге, къумукъ йыргъа гъасиретлиги уянгъан уланлар бек тилеп токътатгъан мени, – дей Жанай. Гъасиликалам, уьчюнчю гюн ахшам етишдирип гетген Жанайны.

Кюйге къарагъанда Жанайны тахшагъаргъа этген бу сапары сыралы болгъангъа ошай. Айтагъаным, къатыны Жагъбатны гёнгю айрыча хош гёрюне...

ГЪАСАННЫ ЯЗЫВЛАРЫ

Къызардашымны уланы Гъасан Ислам институтну битдире тура. Алданокъ айтып къояйым, Къуръан охувну конкурсунда ол биринчиликни алгъан.

Къаттыгюнлер мени гѳрмеге гелеген кюю бола ону. Бир гезик гелгенде намазны сыйлылыгы гъакъда сѳз чыкъды. Шо заман Гъасан:

– Агъайым, билемисиз, бизин аварлы муаллимибиз Исмайыл гъажи айтагъан кюйде, рагъмулу ишлер булан безенмесе, намаз оьрге гѳтерилмей къала...

– Воллагъ, шолай дюр де дюрдюр, тюз айтадыр, – дедим мен.

Гъасан дагъы да:

– Шо саялы гъадислерден, китаплардан алып, бизин тилде къыйышдырып, шо оьр къылыкълагъа, огъурлу ойлагъа ес болагъан кимлер экенни бирлерин язмагъа да язгъанман; айтайым, сюе бусанг, – деди.

– Сюе бусанг деген недир, айт, озокъда. Гъасан гѳнгюнден айта башлады. Мени тилевюме гѳре язып да берди. Ону язывлары булай:

Къайгъыгъа сабур этегенлер – уллугъа абур этегенлер.

Илмугъа гечикмей гиришегенлер – илмуну уьстюнден эришегенлер.

Къачан да къонакъны къондурагъанлар – къол узатып ярлыны онгдурагъанлар.

Тилине кирит урагъанлар – сонг парахат турагъанлар.

Ялчыгъа яхшы янашагъанлар – урушуп, уьч гюнден ярашагъанлар.

Акъчагъа намусу сатылмайгъанлар – къарывсуз къатынгъа къатылмайгъанлар.

Ишлеп-ишлеп гелим гелтирегенлер – гелим булан гелин гелтирегенлер.

Яшларына гъалал аш ашатагъанлар – агълюню гъалал яшатагъанлар.

Гертиге гененип харс урагъанлар – айтгъан сѳзюнде бек турагъанлар.

Ачувун ютуп бажарагъанлар – шайтанны утуп бажарагъанлар.

Аврувну уьстюн ябагъанлар – балагъгъа да балгъам табагъанлар.

Ишге белсенгенлер, иелтип белин – герти сюегенлер Ватанын – элин.

Гѳресиз, Гъасанны ана тилге де пасигълиги бар экен. Насигъатлы бу язывланы ювугъум Мусагъа охугъан эдим.

– Машаллагъ, гележеги бар яш экен Гъасан, – деди ол, ушатды.

ТАНГ УЛАН

Алим, жамият чалышывчу Салав Алиевни 85 йыллыгына

Салав Алиевни савлай яшавнамесини гыакъында, ону алим гысапда да, жамият чалышывчу гысапда да кършап, илму ахтарыв иш язма да тийишли деп гысап этемен. Неге тюгол, ону яшаву бугюнго ва гележек наслулар учун уьлго.

Салав Алиев 1936-нчы йылны май айында, Таргъу тавну этегинде ерлешген Кяхулай юртда, юрт агълюсю, авул-хоншусу овзлеге гьюрмет, абур-сый этеген Магъамматсалигъни ва Сакинатны агълюсюнде тувгъан.

Кяхулай кьумукъну бырынгы юртларындан бири. Тарихчи М.И. Исаков VII–VIII асруда бу ерде юрт болгъан деп яза. Бу ерлерде яшайгъанлар юзюмчюлюк булан машгъул болгъан, эркин, ниъматлы топуракъларында ашлыкъ оьсдюрген, бавлар салгъан.

Пётр 1-ни заманындагы асгерчи И. Гербер де шо гыакъда эсгере.

Гъалиден 260 йыл алда Амирхангентде тувгъан Къадир-Мурза Амирхангентли де бу юртда гёмюлген. Ону «Анжи-наме» деген асарында Таргъу тавну бетинде айбат гёрюнюшлю Анжи-Къала болгъанны, шо Къалагъа елевчю арапланы асгеринден кьорулгъанланы, асарны игити кьоччакъ Айкьыз душманын кьучакълап алып, къаладан атылып оьлгенни гыакъында яза.

Балики, сабий чагъында Салав да ата юртуну оьр бетиндеги «Анжи-намеде» эсгерилеген Алгъыш тёбеде алгъышлангъандыр. Шо тёбеде кьурбангъа союлагъан гъайванланы къаныны сьрулу тамгъа белгиси ону мангалайына да салынгъандыр. Ону танг улан болажагы да шо чагъында белгиленгендир?!

...1943-нчы йыл. Ватан дав узатыла. Юртдагы эревюллю уланланы кёбюсю фронтларда элибизге чапгъан душман булан ябуша.

Эсгерилген 1943-нчы йылны май айында овзюне етти йыл болагъан Салав сентябр айда Кяхулай школаны биринчи класына овзю булан бир авулда оьсген, бирче ойнагъан тенгилери булан охума бара.

Танапусну вакътисинде абзарда бирини артындан бири чабып, кюлей туруп, жагъалардай жавуллайгъан охувчуланы жагъ тавушу Таргъу тавну ал бетдеги ярларына урунуп, кьакълыгъып гелип, юртну орамларына яйыла.

Янгы 1944-нчы йыл айлангъан. Март айны Навруз байрамы да оьтген. Апрель ай гелген. Тав бетлеге яшыл халча яйгъандай алысын от геле тура. Емиш тереклени бирлери чечек ачгъан, бирлерини бюрлери бёртмеге тура.

Айланада шыплыкь. Табиат татли юхугъа батгъандай. Къашкъаралып гелеген вакъти. Таргъу, Кяхулай, Албёрюгент юртланы межитлеринден маркача намазгъа чакъырагъан тавуш чалына. Очардагъы, яртысы сынган тирмен ташны уьстюнде олтургъан къартланы бири, кёкге къарап:

– Я, Муса, къара да кёкню къызаргъан кююне. Негъакъ тюгюл...

– Багъ, эливаш, бир балагъ къопма сама турмаймы?! Уллалар: «Ах-шамгъы чакъ къызарса, элиме яв чапгъандай, эртенги чакъ къызарса, гелиним улан тапгъандай»,– деп, негъакъ айтмагъан. Яраппи, не бар экен? Тенгирибиз бизге не буюргъан экен?

Артындагъы гюн шолай къувунлу болуп да чыкъды. Колхоз кансаралны эркин абзарына, акъыра-екире туруп чавушлар чакъырып, юртну жамааты жыйылды.

Шолай жыйынлар Таргъу, Албёрюкент юртларда да оьтгерилди. Шоларда ЦК КПСС-ни ва Дагъыстан гьукуматны къарары булан эсгерилген уьч де юртну яшы-уллусу булан бютюнлей бары да халкъы бираз алда сьургюн этилген мычыгъышланы Хасавюрт райондагъы юртларына гюнден гёчюрмек деген къарары охула.

– Арадан, муна, 75 йылдан артыкъ заман оьтюп тура, – дей Салав оьзю де, башдан гечирген къайгъылы агъвалатны эсге ала туруп, – тек юртлуларымны башына ала-саладан тюшген шо пелекетли гюнлер айланып-айланып гёзалды-ма гелип токътай. Гече ятсам, юхумну арасында да, тюшюмю-тюлюмю айырып болмай, сесгенип, уянып гетемен.

Халкъ деврюкген, адагъан, чайкъальшгъан. Къатынлар, къызлар, яшлар биз гьуя салып йылайбыз. Эренлени бирлери, гёзьяшларын яшырма сьойсе де, терен уруп ичкъынагъанын яшырмагъа болмайлар... Яшда гёрген яшынмас дегенлей, шо гюнлени шагъаты болгъан Салав, гьар гезик шо гюнлени эсгергенде, сёзю тамагъына тыгъылып къалагъандай, бир мюгьлет токътай. Къопгъан юрегин салкъ этмеге сьое буса ярай. Ону сувлангъан гёзлерини йыртыланывун да эс этемен.

Ол, гёзлерин юмуп, башын да салландырып, тишлерин къыжырата туруп, башын чайкъай.

Шо вакътиде мен ону ойларын бёлме болмайман.

Ону бетинде шо заман узакъ йыллар оьтсе де, гече де, гюн де эсинден тайдырмагъа болмайгъан ата юртлуларыны гьарасат гюнлери, кино лентадай, суратланып оьтгенни билмеге къыйын тюгюл.

Салав оьзюн къуршагъан чатыраш ойлардан айрылып, къысылгъан юмуругъун язды ва оьзю-оьзюне йимик сёйледи:

– Заманлар гетер, халкъ гетмес! Тек билемен, минг йыллар яшасакъ да, мени де, мени тенгилеримни де, савлай къумукъ халкъымны да шо гюнлер эсинден бир заманда да таймас! – деп, авур ойларыны жамын чыгъарды. Ва шоланы булай узатды:

– Къан къатыш гёзьяшлы шо гюнден сонг уьч-дёрт гюн гетди. Юртубузну милиция булан бирге асгер бёлюклер къуршап алды. Бары да ожакълардагъы адамланы – яшланы, тамазаланы, къатын-къызны хамара-хачара булан юк ташыйгъан машинлеге миндирди. Буйрукъ берип, ёлгъа тюшдюк. Ёл бойда да йылав-яс токъталмады. Бир де башгъа тюгюл эди отлаван сав гюн гёрмеген балаларына мангырай, къычыра туруп алгъасап гелеген мал сиривден.

Солдатланы, милиционерлени кычырыв, акырыв авазларын арекедилер де эшите болгандыр.

Магъачкъаладагы темир ёл майдангъа етишдик.

Шонда къоркъунчу кюйде пышгырагъан темир бугъаны артына поездни бир-нече вагону тиркелген эди.

Бизин, санап-санап, юк ташыйгъан шо вагонлагъа юкледилер. Ерлешип битгенде, «Хасавюртгъа барасыз» деп, ёлгъа салдылар.

... Салавну ёлда нечакъы заман къалгъаны эсинде ёкъ. Гиччипав, узакъ ёлгъа гъазирленеген ата-анасына кёмек эте туруп, арыгъан. Поезд тербенгенде, ол вагондагы тёбе палтарны арасына гирип, юхлап къала.

Хасавюртгъа поезд эртен тангда етише. Аналар татли юхугъа батгъан балаларын астаракъ, асырап уяталар.

Къайда, не ерде экенни билмейген Салав эки янын тергеп къарай. Эсер-месер болгъан яш гёзлерин окъалай, темтирей туруп, вагонну дырбайып ачылгъан эшигине тюз бола.

Явлугъуну буччагы булан гёзьяшларын сибиреген ана:

– Гъей, вёре, аявлу балам, аста, йыгылып гетесен, – дей туруп, юхудан айыгып битмеген яшын къучагына алып, вагондан тюшюре.

Уч-дёрт гюнню ичинде озлер булан алма бажарылгъан гъар ожакъны малы айры-айры машинлеге юклене. Есилери шо машин булан белгиленген юртгъа ёл чыгъа.

Салав минген машин, озге бир-нече машин булан бирге Османюртгъа гелип токътай.

... Шулайлыкъда Салав ата юртундагы школада башлагъан биринчи класда охувун гючден гёчюрюлюп гелген Османюртда тамамлай.

Машгъур политика чалышывчу Карл Маркс:

«Илмуда генг шагъра ёл ёкъ. Ону шавлалы тёбесине чыкъмакъ учун чагъыл ташлы сокъмакъларындан арымай-талмай, къыйынлыкълардан тартынмай, тырнашып оърленмеге герек», – деп язгъан.

Шолай, Салав Алиев де, билимлеге ес болмакъ учун, хыйлы-хыйлы алдында къаршы болгъан тогъаслардан абатлана туруп, оърюш алгъан.

Школа чагъындан тутуп гъасирет кюйде билим алма талпынагъан Салавгъа, ону асил мурадына етишдирмек учун къол берген бажарывлу муаллимлерин ол уллу гъюрмет булан эсгермеге унутмай.

Дагъыстан университетте охумагъа тюшгюнче огъар кёп юртлардагы школаларда охумагъа тюшген: Кяхулайда, Османюртда, Бамматюртда, Къандавурда, Яхсайда, Эндирейде, Магъачкъала шагъарда. Орта школаны Салав Алиев Торкъалиде тамамлагъан.

Шо гъакъда эсгере туруп, ол булай дей:

– Къайда ва къайсы юртгъа барып охусам да, мен булай гысап этемен: Тенгирим мен охуйгъан класгъа пагъмулу, оър инсаплы муаллимлер булан табушдура болгандыр. Гертилей де, Салавну муаллимлери, арадан кёп йыллар гетген буса да, гъали де огъар малайиклер йимик гёрюне.

– Ватан даву къагърулу, оържетли, къыргъынлы гюнлери. Салав биринчи класны охувчусу. Ону бюгюн де эсинден таймайгъан муаллим Музафар Жапаров. Ол къатыны Сараханым булан бирге Кяхулай юртгъа гёчюп гелген. Булар

татарлар буса да, бизин кѳумукълардай, асил, татли сейлей эдилер, – деп, ол оланы гъакъында хошлу кюйде хабарлай.

Мен яшав гѳрген журналист гъисапда, муаллимни касбусун шулай англайман: муаллим охувчуну башында, тувмадан бар билимни учгъунун табып, шо учгъунну уьфюре, жыйышдыра туруп, ону ялынгда, оьртенге айландырагъан адам. Адамда билимни, илмуну, чеберликни пагъмугъа айланажакъ учгъуну сизрулу кюйде табиат ярата. Сонг, озокъда, пагъмуну шавлалы тѳбесине чыкъмакъ учун тер тѳкме, чагъыл ташлы сокъмакъдан гѳтерилме тюшежек.

Тутумсузгъа тюмен акъча да мал тюгюл дегенлей, муаллим – табиат берген бир тюменин минг тюменлеге айландырагъан касбучу.

Яшавунда, Салавгъа йимик, шолай асил касбучулар ѳлукъмакълыкъ – уллу насип.

Муаллим охувчугъа билим, илму берегенден къайры да, оьзюню бай, гъакъ ва дурус яшавуну мисалында адам, жамиятчылыкъ кылыкъны уьйретме гереге де англашыма.

Мени гъисабымда, Салав Алиев оьзюню муаллимлеринден уьйренген билимден къайры да, оланы, оьрде эсгерилген йимик асил кылыкъланы, дарс гъисапда, савлай оьмюрюне къабул этген. Ф. Дзержинскийни атындагъы колонияда тарбияланагъан «Къолдан чыкъгъан» оьрюм яшланы гъакъында белгили язвучу Антон Семѳнович Макаренко «Педагогическая поэма» деген роман язгъан. Поэманы оьзек пикрису, нечакъы тарбиясыз буса да, оьрюм яшгъа инанма герек. Къой, ол оьзюню терслиги булан оьзю ябушсун.

Салав Алиев де оьзюню биринчи класдагъы муаллими Музафар Жапаровну шо меселде тарбиялав къайдасына айрыча агъамият берип эсгере.

Шо гъакъда ол булай хабарлай:

– Музафар муаллимибизни мени ювугъум Гъанапи булан тав бетдеги, Кяхулайдан эки чакъырым аридеги колхоз кансарал абзаргъа барып, эки битон сют алып гелигиз, школадагъы яшлагъа аш этмек учун деп йибергени ва биз битонлардагъы сютню тѳкмей, оланы янчмай алып гелгенде, ол бизге, гиччипавлагъа, башларыбызны сыйпай туруп, разилигин билдирип: «Къатарбашлар болажакъсыз» дегени муаллимибизни бизге берген, даимге эсде къалгъан, биринчи дарсы эди.

– Иш, озокъда, янгыз ону бизге разилигин билдирмекде тюгюл эди, ону бизге, Гъанапиге ва магъа, оьзюню алдындагъы гиччипавлагъа инанып, шолай жаваплы къуллукъну тапшурмакъда эди.

Шо «разилик», «баракалла» дарс класдагъы бары да яшлагъа тарбиялавчу таъсиририн этгени мекенли зат.

Салав Османюртдагъы школаны директору Къалсынны, арифметикадан дарс береген боташлы Темирбийни, ана тилден дарс береген Тулпаров Салагъбекни, Салимаханым Батырмурзаеваны, Яхсайда, Къандавурда, Эндирейде, Торкъалиде оьзюн охутгъан, тарбиялагъан гъюрметли муаллимлерини гъарисин, алгъыш сѳзлер айта туруп, эсгере.

Шо гъакъда хабарлай туруп, Салав агъылып гелеген пикруларын булай узата:

– Шо юртланы къайсында болсакъ да, бизге, охувчу яшлагъа къайсы муаллим инамлыкъ этип янаша буса, бизин йимик яшаву чола тюшген къыйынлы йылларыбызда гъар ожакъны, гъар охуйгъан яшны аяп, яшав-туруш гъалын

билип иш гёре эди буса, биз шолай муаллимлер булан атабыз-анабыз йимик бавурлу, гёнгюллю аралыкъда бола эдик.

Муаллимлени гьакьындагы сёзню барышында шулай бир англавгъа айрыча тергев бермекни тийишли гёремен.

Айтагъаным, муаллим охувчу яшгъа янгыз оьзю юрютеген дарсы булан тьогюл, оьзюню бьютюн битими, гёрюнюшю, келпети, класда, адам арада тутагъан кюю булан да дарс бере. Ол охувчугъа, айрокъда гиччипавгъа, уьлгю. Шолайлыкь охувчу учун биринчи уллу дарс гьисапда биринчи бетге чыгъып гёрюнер.

Ондан кьайры да, охувчу яшлагъа муаллимлени юрт жамиятлыкь деген англав, оланы халкъ арадагы чалышыву да оьтесиз гючлю таьсир этегени де белгили зат.

Оьрде айтылгъан пикруланы узата туруп, мен шулай ойлашаман: «Оьзю де айтагъанлай, Салав школада охуйгъан йылларында да, университетде охуйгъан вакьтисинде де, оьзюне дарс берген муаллимлер, яшав ёлда кьатнагъан, бирче ишлеген адамлар, озокъда, арадан йыллар гетсе де, кьумукь халкъ «Тенглик» гьаракатына башчылыкь этмеклигини тамурларына, балики, шо дарслар себепли болгъандыр».

– Торкьалиде охуйгъан заманда, – деп, Салав муаллимлерини гьакьындагы хабарын гене кьайтып узата, – бизге химиядан Сергей Сергеевич Петренко дарс бере эди. Оьзюн бек кьурч тутагъан, суйкюмлю адам эди. Сергей Сергеевич давдан контузия алып кьайтса да, ону жигерли айланышына кьарап, тамаша бола эдик. Бир-бирде ол дарслагъа «хохол» этиклерин де, галифе шалбарлы гёлегин де гийип гелеген эди. Огь, бизге, гиччипавлагъа, шо гийим нече де алив тие эди! Бек ушата эдик.

Салавну школа чагьындагы заманы булан байлавлу булай агьвалат да яхшы эсинде кьалгъан.

Кьандавур школадан сонг, ювукь арада оьрдеги класлары булангьы дагьы юрт школа ёкъ саялы Салавгъа, о заман Хасавюрт районда, сыйлы кьала йимик гёрюнеген, Яхсай школаны сайламагъа имканлыкь тувулуна.

Атасы таклиф этип, ол башлап Хасавюрт шагьардагы консерва заводгъа ювукьдагьы школагъа сегизинчи класгъа охумагъа юрюй. Атасы ону шо школагъа гьар гюн эртен алып бара, ахшам – алып геле.

Мундагы яшлар рус тилни, сув йимик, биле. Салав буса ярмалай туруп, ярты-юрту сёйлей. Шо себепден оьзюн школада ят гёре ва, узун сёзню кьысгъасы, атасына Яхсай юртдагы школагъа гёчюрмекни тилей.

Атасы, яшын гелтирип, мундагы бир ювукь танышына тапшура ва шоларда яшажакъсан деп бувара.

1952-нчи – 1953-нчю йылларда Салав Яхсай школада охуй.

Бу юртдагы школада да огьар оьзю бек уллу гьюрмет булан эсереген муаллимлер дарс берген.

Бамматюртда яшайгъан эки де ювукь Кьырым Арсланханов ва Салав Алиев Эндирейдеги орта школагъа охумагъа тьошмеге сёйлешгенлер. Онда интернат да бар. Шолай этме де этелер.

Бу юртда эки де ювукь 9 класны тамамлай. Эндирейдеги колхозгъа аты савлай Дагьыстангъа белгили Алихан Алиханов ёлбашчылыкь эте. Мундагы школаны интернатында Хасавюрт районну кёбюсю юртларындан гелген

охувчу яшлар яшай. Салавну школаны комсомол кзурумуну секретары этип сайлайлар.

... 1953-нчю йылны язбашы. Март айны ахырынчы гюнлери. Болса да, чакъ мекенли кюйде «ачылып-чечилип» битмей тура. «Март чыкъмайлы, дерт чыкъмас», – деп айтыла чы.

Амма кзумукъ тюзге исси гюнлер геле турагъаны, табиятны гене кыйтып жанланыву гыс этиле. Оьзен ягъаларда шатман чечек ачма урунган. Шатман чечеклер – язбашны биринчи элчилери шо жанланывну шагъатлары экенни исбатлай.

1953-нчю йылны апрель айы янгыра. Асрулар бою маканлашып орунлашган ерлеринден гюнден гёчюрюлген Таргъу, Кяхулай, Албёрюгент юртланы халкъына гери кыйтма ихтияр бериле.

Эсгерилген юртланы халкълары учун апрель ай оланы яшав тептерини янгыдан ачылган оьзтёрече сагъифасы болуп токътай.

Уч де юртну эжелги эркин топуракълары талам-такъыш болган. Бюгюн де шоланы кыйтармакыны масаласы сама салынмай. Шо йыл Салав Эндирейде тогуз класны битдирип, Османюртдагы аглюсю булан бирге Кяхулайгъа кыйта.

Кыйтса, не гёрдю? Ожакъны очагы сувугъан. Салав тувган, оьсген мюлкню тамы-ташы дегенлей, параланган. Бавун-бахчасын ятлар елеген.

Кёп кыйынлар гёрюп кыйтган аглюлени кёбюсю бир абзарда, бир мюлкде сыйыналар.

Кяхулай юрт халкъыны ихтиярлыгъындан тайган. Юрт совет ёкъ. Школа, тюкен чи кыйдагы затдыр...

Школаларда охув йыл узатыла.

Ата юртунда школа болмаган сонг Салав Магъачкъала шагъардагы 11 номерли школагъа документлерин бере. Дарслагъа юрюмеге башлай. Амма кзумукъ тилни, адабиятыны, тарихини аты тутулмай. Шо баягы Хасавюртдагы школагъа барып, охума тюшген йимик ятлыкъгъа тарта.

Ахшам Салав шо гъакъда атасына айта:

– Кзумукъ юртлардан Буйнакский районну Тёбен Къазанышдагы школасы айтылган школа дейлер. Шонда интернат да бар дей. Барып къарайым, – деп, атасыны пикрусун билме сую.

– Бар, кзулум, бар. Разимен, барып къара, – деп, атасы ону ёлгъа сала.

Артындагы гюн Салав, поездге де минип, ёлгъа тюше.

Поездде ону кырыыйында олтурган кзумукъ адам, сёзден-сёз чыгып, Салавгъа:

– Гёремен, охувгъа, билимге гъасирет улангъа ошайсан. Яхшы этесен. Билим – битмейген хазна деп негъакъ айтылмай. Кяхулайда яшайман дейсен. Ата юртундан арек чыгып не этесен, интернаты булангы школа ювукъдагы Торкъалиде де бар, – деп, таклиф эте.

Буйнакскийге етишген сонг Салав: «Къой, гертилей де, уйге ювукъ да ювукъ. Онда дюньягъа белгили Сари-Хум тавда бар», – деп, ёлундан кыйта.

Шо гъакъда ахшамында ол атасына да билдире.

– Вагъ, къарадагы, эсиме нечик тюшмей кълган. Торкъалиде чи мени булан фронтда бирче болган Гъажи Темирханов бар, шонда председатель болуп ишлейген, – деп, атасы уланын бек хошландыра.

Экинчи гюн ата да, улан да Торкъалиге гелелер. Гъажи оланы бек сююнчюп къаршылай, къонакълыкъ эте.

Олагъа:

– Бир интернатгъа да бармасын, бизде турсун, – деп бувара.

Шолайлыкъда, Салав бир-эки айлар Гъажилерде къонакъ тургъан сонг, интернатгъа гёчюп, онда ерлеше. Онунчу класны шо юртдагъы школада тамамлай.

Арадан хыйлы йыллар гетсе де, Торкъалини аты чыкъса, Салав Алиев юртну халкъыны бир-бири булангъы дослугъун, бир-биревге бавурлугъун, оланы жамият бирлигин, юрт ягъаланы, Сари-Хумну, ондагъы айбат табиятны эсгере туруп: «Шо юртда бек гъайран, тамаша «торкъалилик» бар» деп, эсделиклерини гъасилин чыгъара.

Ол бу юртдагъы школада дарс берген, оърде аты айтылгъан Петренкодан къайры да, мундагъы оъзюне макънатисдей тартагъан, физикадан дарс береген Абдулла Абдуллаевни атын сагъынчлы кюйде эсгере. Ону ва шогъар ошагъан оъзге муаллимлерин Салав Алиев загъматы охувчулагъа гюч, инанч береген, янгылыкъ яратывчу муаллимлер деп багъалай.

Школада бары да дегенлей предметлени яхшы къыйматлагъа битдирген Салав къайсы касбугъа ес болма сюегенин гъали де билмей. Ол эки янсынлы, Абдулла Абдуллаевни таъсири авур тартмагъа ярай, ва Баку шагъардагъы технология институтну сайлай. Шонда элтип документлерин бере. Амма, бир документинг етишмей деп, шоланы гери къайтаралар.

Оър охув ожакълагъа документлер къабул этеген болжал битип бара. Бир гюн къалгъан.

Шо гюн Салав, чалт барып, документлерин Дагъыстан пачалыкъ педагогика институтну физика-математика факультетине тапшура.

Заманы гелгенде, экзаменлер де берип, эки-«дёрт», эки-«уьч» къыйматлар ала.

Тек конкурсдан оьтмей. Ихтияр берилер, оьтнуп къаларман деген умут булан, эки ай къарай. Болса да, «умутсузгъа рызкъы ёкъ» дегенлей, бажарылмай. Салавну артгъа тартылма хыялы ёкъ. Къысгъа болжаллыкъ курсланы битдирип, ол Магъачкъалада бир йыл электрикни касбусун юрюте.

Шо заманны ичинде ону касбу сайлавгъа бакъгъан якъдагъы къараву да алышына.

1955-нчи йылны август айы етише. Ол шо йыл, уьстюнлю кюйде экзаменлер де берип, Дагъыстан пачалыкъ университетни филология факультетине охумагъа тюше. Эсгерилген факультетни рус-дагъыстан бёлюгюнню къумукъ группасында дёрт йыл охуй.

Шо йылларын эсге ала туруп, Салав:

– Мени учун шо йыллар нече де ниъматлы йыллар болду. Яшавумну шо девюрю бек къурч кюйде, гележекге ой къурувну девюрю гъисапда оьтдю, – деп такрарлай бола.

Мен Салав булан эсгерилген 1955-нчи йылда, университетни абзарында таныш болдум. Шо йыл мен де Тёбен Къазанышдагъы орта школаны битдирген эдим.

Мени атам Мугъютдюн йимик, Салавну агасы Магъамматсалигъ Алиев де Ватан давну ортакъсысы эди.

Айтагъаным, Магъамматсалигъ агъав булан мен, ишиме байлавлу, ол да ишлейген Дагъыстан телевидениеде ёлугъа бола эдик.

Ол, гертилейде, асил кылыкълы адам эди.

– Гы, Далгъат Мугъутдинович, ассаламу алейкум, – деп, магъа тенглисине йимик, салам да берип, къолумну да алып, къаршылай эди. Бийиксув, начар къаркъалалы, суйкъюмлю адам эди.

Мен билеген кюйде, Салавну университетде охуйгъан йылларында оъзюню бютюн яшавунда насиплимен деп айтмагъа ярардай адам булан бетге-бет ёлукъгъан, атасына йимик юрегин ачма болагъан адамы – ону муаллими Абдулгъамит Нугъаевич Батырмурзаев болгъан.

Салав Алиев 2017-нчи йылда «Танг уланлар» деген ат булан китап чыгъарды. Шо китапда автор къумукъ халкъны эреволюю адамлары – атасы Нугъайны, ону уланлары Зайналабитни ва иниси Абдулгъамит Батырмурзаевлени яшавуну гъакъында хабар бере.

1955–1960-нчы йылларда университетни къумукъ группасында охуйгъан 16 студент бар. Шоланы учыюсю кызыъаш. Студентлеге къумукъ ана тилден ва тил илмулардан дарс береген де, лекциялар охуйгъан да Абдулгъамит Нугъаевич Батырмурзаев.

Шо йылларда Абдулгъамитге 60 йыллагъа ювукъ бола. Болса болсун, Салавну ону булангъы аралыгъы бир тенгли эки ювукъ къурдашы аралыгъы йимик юрюле.

Салав муаллими яшайгъан Магъачкъаладагъы Уллубий Буйнакскийни атындагъы орамда ерлешген квартирде чакъда-чакъда бола. Шолай гезиклерде сыйлы муаллимни де, студентни де арасында гъакъ юреккли лакъыр юрюле.

Оъзюню китабында Салав Алиев муаллими Абдулгъамит Батырмурзаевни гъакъында айта туруп, булай мисал гелтире.

Февраль ай. Къышны сувукъ гюнлери. Салав, дарслары битип, университетден чыгъып бара.

Шо ерде огъар Абдулгъамит ёлугъуп къала. Ол:

– Салев, токъта чы, сагъа айтма сюегеним бар, – дей.

Салав къайтып, ону ювугъуна бара, иржайгъан юз булан муаллим ону устьюн-боюн тергеп чыгъа. Шондан сонг, ону гъалына къарап, уланны къышны сувугъуна гёре тюгюл, енгилсув гийингенин эслеп:

– Салев, магъа гиччи болуп къалгъан, яман гёрме, бир арив тонум бар. Бизге гел, шо сагъа бек арив ошажакъ, – дей.

Шулай алимни, белгили муаллимни, чагъы атасындан да уллу адамны алдында охуйгъан, оъзюне харлы улангъа шолай инсаплы янашыв кимни де юрегине сингип, даимге эсинде къалмай болармы?!

Шо гюнго, аз мюгълетли ёлугъув, озокъда, Салавгъа йимик оъзгелеге де лап агъамиятлы ва уллу дарс болажагъына инанмай болмайман.

1960-нчы йыл. Салав университетни битдирип, арадан эки айлар тюгюл оътмеген. Ону кафедраны заведующийи Ражитдин Идаятович Гъайдаров оъзюню ягъына чакъыра.

Ражитдин фронтдан яраланып къайтгъан, яраларындан сонг бир аягъындан сынтыкълай. Адамлыкъ якъдан бек рагъмулу гиши.

Ражитдин Идаятович Салавну, оъзюню тенги йимик, илиялы ва хош кюйде къаршылай.

– «Кахулайский парень» (Абдулгамит Салавгъа шолай ат такъгъан болгъан), Салав, сени чакъыргъанымны себеби шулай: гел, бери гел, тартынма, гелеген охув йылдан тутуп, Дагъыстан тиллени кафедрасыны имканлыкълары эки-уьч керен арта. Оьзге халкъланыки йимик, къумукъ фольклоргъа, адабиятгъа 72 сагъат гьрсетилген. Ректор булан да сьйлешинген. Лекцияланы да, практика дарсланы да сагъа тапшурмагъа сюебиз, – дей.

Салав башлап, ала-саладан айтылгъан таклифден бюдюреп, тартынып токьтай. Сонг, эсин жыйып:

– Таклифигизге иштагълы кюйде разилик беремен, – деп жаваплана.

Шо вакътиде ону бары да оюн танг муаллим Абдулгамит айтгъан:

– Яшлар, билигиз тарихи ва тил билимлер ана элин, ата юртун билмекден башлана, – деген атолулукъ сьзлер елеген.

... Гъали энни ол, студент йылларында йимик, охувчуларыны алдына да тюшюп, юртдан-юртгъа сапар чыгъып, халкъ арагъа малим болмай, чанг басып турагъан фольклор ва чебер асарланы жыймакъны гъайында. Шо матери-аллагъа илму ва тарихи гьзден къарап, анализ этмекни, китаплар чыгъарып, охувчулагъа етишдирмекни сыйлы борчун бойнуна алгъан.

Салав Алиев уйленип, яшлы-башлы болгъан вакътилерде, огъар университетден таба Магъачкъалада эки уйлюк квартир бериле. Олар шагъаргъа гьчюп яшамагъа башлай.

Бу ожакъны башы Салав яшавуну оьтген йылларына бурулуп къараса, огъар гьькюнмеге себеп ёкъдур деп гъисап этемен.

Айтагъаным, Салавну дьрт де яшы оьр охув ожакъланы тамамлагъан. Олар оьзлени яшав касбусун белгилегенлер. Уьй-эшик болгъанлар.

Алав – филолог, пагъмулу журналист. Нарисат – юртхозьяйство академияны битдирген. Айна – филолог. Анзор – тарихчи.

... Салав Алиевни шо заманда, ким де сукъланардай, агълюсю бар. Яшлары бар. Иши бар.

– Шо йыллар,– деп эсгере Салав Алиев, –мени учун инг жагъ излевчюлюкню ва халкъ гъаракатчылыкъны толкъунуну теренине чомулуну йыллары болду.

Ол факультетде ишлейген биринчи йылларда къумукъ группада гележек-де савлай Дагъыстангъа аты айтылажакъ студентлер охуй. Олар, Салав Алиев къуруп, ёлбашчылыкъ этеген «Чечеклер» деген адабият кружокда жагъ кюйде ортакъчылыкъ этелер.

Оланы арасында Абдулгъаким Гъажиев, Абзайдин Гъамитов, Маржанат Абукова, Забит Акавов, Абдулкерим Залимханов, Агъмат Жачаев, Бадрутдин Магъамматов ва, профессор Забит Акавов да айтгъанлай, «Чечеклерден» къанатланып чыкъгъан, пагъмулу оьзгелер бар эди.

1961-нчи йылны гюзюнде, университетде бир йыл ишлеген сонг, Салав Алиев Москвадагъы М.В. Ломоносовну атындагъы университетни СССР-ни халкъларыны адабият кафедрасыны аспирантурасына охумагъа тюше.

Арадан уьч йыл оьге. Филология илмуланы кандидаты Салав Дагъыстангъа, алда ишлейген ерине къайта.

Ол дагъы да къайратлы кюйде, этек чалып дегенлей, ахтарывчу гъисапда, илму ишлерин узата.

Аз заманны ичинде студентлер ва аспирантлар бирге экспедициялар къуруп, 10-12 керен бютюн къумукъ элни айланып чыгълар.

Башлыгентден – Эндирейге, Эндирейден – Къызларгъа, ондан да Борагъан бойгъа, Моздокгъа, ондагъы Къызларгъа етгинче, эллеп айланалар.

Шо бир вакътини ичинде Салав Алиев Магъачкъаланы, Бакуню, Тифлисни, Къызларны, Владикавказны, Москваны, Къазанны архивлеринде гюнлер булан ахтарывлар юрюте.

Факультетни ишин кюте, дарслар бере, лекциялар охуй туруп, ол докторлукъ диссертациясыны уьстюнде де чалыша. Парткомну членини борчларын юрютмеге да заман таба.

Салав Магъамматсалигъович Алиев, 12 йыллар университетни филология факультетини заведующийи болуп загъмат тѣкген. Шо йылланы ичинде кѣп санавда илму конференцияларда, симпозиумларда ортакъчылыкъ этген.

Ол нечесе аспирантны илму ишине ѳлбашчылыкъын болдургъан.

Ону печатдан чыкъгъан тил, адабият масалалагъа байлавлу язгъан юзден де артыкъ макъалаларын разилик булан къабул этгенлер.

Ол йигирмадан да артыкъ китапны автору.

Ону къурувчу гъаракаты булан язывчуларыбызны, гѣрмекли чалышывчуларыбызны тархларына, яратывчулугъуна багъышлангъан эсде къалардай шатлы ахшамлар оьтгерилген.

Олар къаравчуланы янындан оьр даражада къыйматлангъан.

Салав Алиев къумукъ адабиятны тарихинде гъали болгъунча арагъа чыкъмагъан язывчуланы яратывчулугъуна илму гѣзден къарап, ахтарып язгъан китаплар къумукъ миллетни минг йыллар булан ясала гелген энциклопедиясы дедеге ярай.

Шо энциклопедия «Асрулар сѣзе гелген асил сѣз» деген ат булан печатдан чыкъгъан.

Асар янгыз къумукъланы адабиятыны вакиллерини гъакъында болуп къалмай. О савлай дюньядагъы тюрк миллетлени яратывчу тарихини хазнасы да дюр.

Бизин халкъны 19-нчу асруда яшагъан машгъур шаири Йырчы Къазакъны яшавуна ва яратывчулугъуна багъышлангъан Салав Алиев эки томлукъ этип чыгъаргъан китаплар гъар къумукъ ожакъда асырап сакъланма герекли хазнадыр.

Ол язгъан, 2020-нчы йылда печатдан чыкъгъан «Милли жагълыкъны аламаты» деген, 600-ден де артыкъ бетли аслам китап къумукъ халкъ гъаракаты «Тенгликни» 30 йыллыгъына багъышлангъан, тарихи ал бетде сакъланма тийишли, терен маъналы асар.

Мен Салавну шо оьмюрюню артдагъы 30 йылын эсгерилген гъаракат булан байлагъан девюрюню гъакъында толу кюйде язмагъа борч салмайман.

Шо уллу ва терен тема. Сонг да, «Тенгликни» гъакъында оьзюню «Милли жагълыкъны аламаты» деген китабында мекенли кюйде язгъан. Шо гъакъда оьзге язывлар да бар.

Гъали ону шо вакътиде оьз халкъыны йыл сайын оьрчюй гелеген яшав дертлери парахат болмагъа къоймай. Ол 500 йыллар алда яшагъан ойчубуз, шаир Умму Камалны:

Ким истерсе, Рагъимини рагъматын,
Халкъы уьстюнде кютер загъматын! –

деп этген васиятына амин болмакны ёлуна тюшген. Балики, Салав шо ёлгъа 1944-нчы йылда, ону тухум-тайпасы Таргъу, Кяхулай, Алберюгент юртларда яшайгъан агълюлер булан бирге гючден ят ерлеге Хасавюрт районгъа гёчюрюлген йыл тюшгендир...

1990-нчы йылны ахырлары. 20-нчы асру тамамлана, янгы асру башланагъан йыллар. Капитализмни лап йыртгъыч девюрю геле тура.

Эсгерилген бузукълукъ, харабалыкыгъа тарымакълыкъ милли аралыкълагъа айрокъда яман таъсир эте.

Бу дюньялар дюнья деме дюньямы...

Бу дюньялар биз айтагъан кюйдеми,

Бу дюньялар чюй-чююнден бошагъан,

Бу дюньяны кыызбай бийлер кьуршагъан...

(Йырчы Къзакъ)

Шулайлыкъда халкъны башына ябурулгъан намусланы бойнуна алагъан къоччакъ уланлар, танг уланлар ал бетге чыкъмагъа герек эдилер. Къопгъан ойчулукъну гюнлери гелгенде, халкъчылыкъны якълап, къагъарланма – шамланма гереклер болма герек эдилер.

Шону яшав талап эте эди.

Гъалны гёзю булан гёрюп язгъандай, гене къайтып Йырчы Къзакъны сёзлери къулагъыма чалына:

Къумукълар, вая дослар, къумукълар,

Вая гьейлер, ойгъа дёнюп – тунукълар...

Тунукълукъ тунса, дерт къалыр,

Денгизлер чаймас йимик ол хужу,

Вая гьейлер,

Дериядай чайкъалышса, не болур?

Шайлы уланлар темтиретер,

Эрни темир къазыгъын...

Шайсызлары пысар...

Вая гьейлер,

Эр уланлар намус салмай юрекге,

Къудратлы къуват гелмес билекге.

...1990-нчы йыл. «Мен этмесем, ким этер?!» – деп, Салав Алиев, арза да язып, университетдеги ишин де къоюп, язылып гъазир болгъан докторлукъ диссертациясын да артгъа салып, обзюню гележек яшавун бюс-бютюнлей азиз къумукъ халкъыны кыйынлыкыгъа тарыгъан къысматы булан байлай.

Ол халкъны талабына гёре къумукъланы халкъ гъаракаты «Тенгликни» ишине ёлбашчылыкъ эте. Шо ёлда 30 йыллар чалыша. Шону кюрчюсюнде бизин халкъны тарихи ва социал-политика яшав масалаларыны гъайын эте туруп, къаныгъывлу гъаракаты булан, генг дюнья халкъара кьурумланы тергевюн бакъдыра.

«Тенглик» – халкъны жагълы гётериливюню натижасы. Салав гъисап этеген кюйде, о халкъыбызны кыйыкъсытдырагъан, огъар къаршы юрюлеген тюзсюзлюклени алдын алмакъ учун юрюлеген гъаракат.

Къумукъ халкъ: «Тюзлюк ёлда сен артдырсанг абурунг, оьлгенде де унутулмас къабурунг», – деп негъакъ айтмагъан.

– «Тенглик» ғыаракат болмаса ярамайғыанлыкъ 1985-нчи йылдан тутуп да, ону ялыныны йылтыны ғырјуне-ғырјунмей юрюлюп тура эди, – дей Салав Алиев.

Озьюню «Танг уланлар» деген китабында эревюллю адамларыбыз Нугъай ва Зайналабит Батырмурзаевлени ғыакъында яза.

Автор, бизин асруну 60-нчы йылларында да, ондан алдағы йыллардан берли де, юрюлюп гелген пышдырыкъланы, писликлени ғыакъында яза. Абдурағыман Даниялов партияны обкомуну биринчи секретары болуп ишлейген йылларда юрюлюп турғыан миллетлеге къаршы булкъунланы, уллу терсликленни эсгере.

Шо кёпден берли, аслу ғыалда къумукъ миллетге бакъдырылғыан терс, къалп ишлер де «Тенглик» ғыаракат тувулунмакълығына себеп болғыанын англамағыа кыйын тююл.

Бугюн къумукъ халкъны санаву ярым миллиондан да хыйлы артғыан.

Халкъны халкъ ғысапда сакъланмағыы, ону менлиги, озденлиги булан яшав сюрмеклиги, аслу эки затдан – топуракъдан ва ана тилден ғыасил болағыанын алимлер тезден исбат этген.

Арабызда яшап турағыан белгили экономист, профессор Расул Къойтемирович Къадиевни ахтарывларыны натижаларына ғыре, къумукъ миллет озъюню минг йыллар боюнда оъмюр сурген топуракъларындан бютюнлей айрыла тура.

Тил масалада шо ғыалда.

Салав Алиев озъюню артда чыкығыан китабында шулай мисалланы гелтире:

1. Бир уллу, бырынгы къумукъ юртну тюзден тав бетге ерли узатылғыан орамында аш биширеген кёрюк уйню мангалайына уллу ғыарплар булан – «Хлебный домик», деп язылғыан. Шу ғыалны ғырјуп: «Бу юртда яшайғыанлар къумукъ тилде сёйлеп билмей буса ярай», – деп эсиме гелди.

2. Жума намазлар къумукъча юрюлеген бир юртда межитни эшигини къулагыны кырыыйына: «Не хлопать дверью!» – деп язылғыан.

3. Ґар къумукъ агълюде эки-уыч яш сама болмай къалмай. Оланы да кёп яны ана тилинде сёйлемей.

4. Къумукъ юртларда болсун, шагъарларда болсун, къумукълар жыйылағыан мажлислер, жыйынлар кёбюсю ана тилинде оытгерилмей.

Ва озгелери...

– «Тенглик» деген сёзню мен биринчилей профессор Шуайип Мағыамматовдан эшитдим, – дей Салав Алиев, – сёзню демеймен. Ону терен политика мағынасыны ғыакъында айтаман.

Шуайип Мағыамматов Уллубий Буйнакскийни яшавун кълпмашдырывғыа байлавлу партияны Дағыыстан обкомуну ёлбашчылары булан, атолу эркек йимик, къоччакъ кюйде тоғыа тартыв юрютгенни биле эдим...

Бир керен олар экиси де, биревлени тоюнда ортакъчылыкъ этип, къайтып гелегенде ёлугъа. Шуайип бирден, шыплыкъны бузуп, къаравулламағыан кюйде ғытеринки тавуш булан Зайналабит Батырмурзаев язғыан «Эй, аривжан» деген шиърусундан сатырлар охуп йибере:

Къайда къан, къайда яс, шонда турайыкъ!

Къайда азап, ғызьяш – яшав къурайыкъ!

Биз чачайыкъ дослукъ, къурдашлыкъ урлукъ!

Тенгликде биз халкыбызғыа танг къурайыкъ!

– Муна шулай, халкыбызны дослукъгъа, огъар танг къурмагъа чакъырагъан терен маъналы сёз экенин шо заман яхшы англадым, – деп Салав бёлюнген эсделигин узата, – гъай аман, ананг оьлгюр, Зайналабит, Уллубий йимик къагъруман уланлар къачан къайтар экен?! Шо мен оьрде эсгерген М.С. Горбачёвгъа къумукъ халкыны атындан талап – наме язагъанда, не къурум деп ат тагъайыкъ деген масала арагъа чыкъгъанда, эсиме Шуайип Магъамматов айтгъан Зайналабит Батырмурзаевни шиърусу эсиме гелди де, шону ёлдашларыма: «Гелигиз, къурумубузгъа «Тенглик» деп къояйыкъ деген эдим.

Шо атны белгили язвчулар Магъамматсолтан Ягъияев, Акъай Акъаев, фольклорчу алим Абдулгъаким Гъажиев, оьзгелер де якълайлар.

«Тенгликни» талап-муратларын аянлашдыра туруп, Салав Алиев булай банлыкъ бере:

– Милли суверенитет демек, о миллетни оьзюню жамиятдагъы социал-политика ерин сайламакъны эркинлигин таъмин этмек бола. Топуракъ дазулары, экономика яндан харлысызлыгъын ва шолай оьзге агъамиятлы шартлар яратмакъ демекдир.

Приватизацияны агъулу тили Дагъыстанны айрокъда бек паралады.

Бу йылны март айына 30-да Россия Федерацияны Президенти В.В. Путин оьзюню милли масалалагъа байлавлу сёйлевюнде аз санавлу халкъланы законлу ихтиярларын, оланы милли талапларын къыйыкъсытдырма ярамайгъанны айрыча эсгерди.

Иншалла, тюз тюзелер, къынгыр онгмас бугъай.

Д. АЛКЪЫЛЫЧЕВ,
Россияны журналистлерини
союзуну члени.

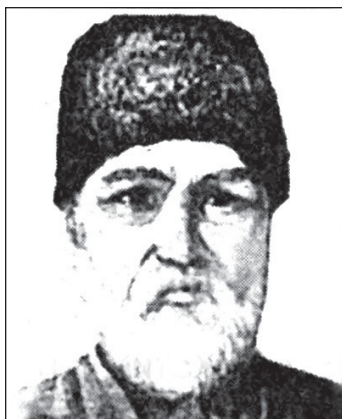
Къутлайбыз!

«Тангчолнанны» охувчуларыны ва редсоветини атындан белгили алим, адабият ахтарывчу ва жамият чалышывчусу Салав Магъамматсалигъович Алиевни 85 йыллыкъ юбилейи булан гъакъ юрекден къутлайбыз!

Къатты савлукъ булан узакъ оьмюр ёрайбыз!

Редакция.

Магхаммат-Апенди ОСМАНОВ

КЪУМУКЪ ТОЙ

(Давамы. Башы №2, 2021 й.)

ТОЙНУ ЭКИНЧИ ГЮНЮ

Экинчи гюн тойгъа къарайгъанлар эртерек туруп, къуллукъчуланы тургъузуп, уйлени тазалатып, столланы да салып гъап-гъазир этдилер. Самаварлар да салынды. Ашлар да биширилмеге башланды. Накъыра-зурнай согъулду. Къызлар да гийинип чыкъдылар, халкъ да жыйылмагъа башладылар. Гелген-гелгенни уйлеге олтуртмагъа башладылар. Башлап чай берилди. Андан сонг закуске, ичги бермеге башладылар. Тюшге уьч сагъат барда бары да жыйылып битдилер. Бирлери къырда, бирлери уйде йыбанмагъа башладылар. Халкъ жыйылып абзар толгъан эди. Аш этеген уйде аш да гъазир болгъан эди.

Тюш болгъанда аш бермеге башладылар. Гъар табунгъа гезик булан бердилер. Берилеген аш пилав, къувурма, долма ва тавукълар эди. Эркеклер, къатынлар, къызлар – бары да ашап битген сонг, хан буйрукъ этди: «Гъар табун къыргъа чыгъып олтурсун», – деп (къатыны-къызы булан).

Уйню алдында бийимеге эркин ер де къоюп, гъар табунну столун гелтирип салдылар. Уьстоне шаршавлар япдылар. Закускелер салдылар. Гъар столгъа уьч чыракъ якъдылар. Ичмеге коньяк, ром, базлум, наливка, зубровка, гъаракъы, пиво, бал, боза, ичмейгенлеге чай салып, хангъа хабар этдилер гъазир болду деп. Хан да буюрду: «Гъар табун чыкъсын», – деп, оьзю де чыгъып юрюдю.

Башлап столда хан олтурду. Янында эки вазири де булан. Ханни янында эки жаллат да шошгелерин де суворуп, эре туруп тура эдилер! Алдында къолуна чубукъ да алып чавуш да эре туруп тура эди.

Ханни столуну янындагъы столда оруслар ортургъан эдилер.

Къатынлар пурха-посагъада олтургъан эдилер. Къызлар пурхада эретургъан эдилер. Накъырачы, зурнайчы посагъада олтургъан эдилер, алдында акъча ташламагъа бир багъыр тепси де салып.

Накъыра-зурнай да согъулду. Бийийген ерни айланып эре тургъан халкъ да харс урдулар. Хан туруп: «Къуда къатынны гелтиригиз мени булан бийимеге!» – деп буюрду. Чавуш барып къуда къатынны алып гелтирип, орталыкъгъа чыгъарды.

Хан бийимеге чыкъды. Халкъ да эре туруп харс урдулар. Хан да, къуда къатын да бийип турагъанда, зурнайчы зурнайын токътатды. Хан чыгъарып уъч манат акъча берди. Зурнайчы сокъду. Бираз бийип хан къайтды, халкъ да олтурдулар.

Хан буюрду: «Бирев де къалмай бийисин», – деп. Чавуш бир якъдан чыгъартып башлады бир уланны да, бир къызны да. Бийийген улан накъыра токътатгъангъа акъча да ташлай эди.

Шо кюйде бары да бийип битдилер. Накъырачыны токътатдылар. Накъырачыны алдындагъы тепсиге сегиз-тогъуз тюмен акъча ташлангъан эди.

Хандан буйрукъ болду, бираз ичип, закуске этигиз деп. Хан озъюню жаллатларын чакъырып буюрду: «Къуда къатынны алып гелигиз!» – деп. О сагъат барып, чавуш алдында, жаллатлар артында юрюп, туснакъ этип алып гелдилер. Хан айтды: «Къуда къатын! Сени къызларынг дурус бийимеген учун гъар столгъа бир тепси емиш саларсан, къумукъланы адаты булан», – деп, «Баш уъстде. Буссагъат этермен», – деп къуда къатын къайтды. Артындан чавушну да йиберди. Къатын гелинни янына барып, уъч багъыр тепси де гелтирип, къоз, алма, канфет, шекер булан толтуруп, уъстюне тамакю, папирос, кисе явлукъ да салып, уъчевюн де уъч къатынгъа да гетертип, къуда къатын алдына да тюшюп, алып ханны алдына бардылар.

Къуда къатын: «Шуну булан менден геч», – деп хандан тиледи. Хан «гечдим» деп, уъч де тепсини уъч столгъа салдырып, къатынланы къайтарды.

Тойда зулму болгъанлар хангъа арз этмеге башладылар. Хан да зулмучулагъа бирлерине чубукъ урду, бирлерине аркъасына динкитай урду, бирлеринден къоду алды, бирлерини къолларын артына байлап, бир адам да тутуп, къаравуллар булан зат жыймагъа йиберди. Жыйгъан затланы хазначайгъа тапшурду.

Ханны хазнасында харж бола эди: чавушгъа, жаллатлагъа, йырлайгъанлагъа, хомуз согъагъанлагъа.

Къодуланы алып битген сонг, хан йырлайгъан уланланы гелтиртип, тюрлю-тюрлю кюйде йырлатды. Аланы тайдырып, къызланы гелтирип, орус хомуз булан бийитип йырлатдылар.

Хан халкъгъа буюрду: «Бир аз закуске этигиз!» – деп. Озю де къуллугъуна бармагъа гъазир болду. Башлап шёшгесин де сувуруп, ханны пиристову юрюдю, артындан хан юрюдю. Эки де янында къолунда тюбеклери де булан къаравуллар юрюдю. Артындан марш да согъуп кеманчалар юрюдю. Аны да артындан йырлайгъанлар юрюдю. Къуман алып бир къуллукъчу да бар эди.

Абзар уллу болмакъгъа гёре, хан баражакъ уый юз сажин болур эди. Башлап пиристов, етишип, эшикни ачып ханны кепи сюеген йырланы айтып Хан чыкъгъынча бираз рагъатланып турдулар.

Хан чыгып юрюмеге башлагъанда, къаравул тюбек атып: «Гъара, хан геле» тойдагъылар туруп, тизилмеге башладылар. Бир якъда эркеклер

тизилдилер, бир якъда къатын-къыз тизилдилер. Алдында пристоп, артында хан, эки де янында къаравулар, артында согъулагъан кеманча, йырлайгъанлары булан аста юрюп геле эдилер.

Оруслардан начальник округ, гъар табунну ханы, къуда къатын алдына чыгъып хангъа айтдылар халкъны рагъатлыгъын да, халкъны хангъа разилигин де. «Сав болугъуз!» деп, хан халкъны устыне юрюгенде, халкъ да «Хан сав болсун!» деп, уьч керен «гъурра!» къычыргъан сонг, хан барып еринде олтурду. Халкъгъа буюрду гъар ким еринде олтурсун, накъыра-зурнай согъулсун, уландар да, къызлар да бийисинлер деп.

Бираз бийиген сонг, хан айтды: «Сюйдюм урмагъа герек!» – деп. Чавуш барып бир таякъны ярып гелтирди, орталыкъгъа бир шанжал да салды, сюйдюм таякъны бир уланны къолуна берди. Накъыра-зурнай согъулду, халкъ харс урду.

Улан бираз бийиген сонг, оьзю ушатагъан къызгъа «Шаркъ!» – деп сюйдюм булан урду. Къыз «чыкъмайман» деп айтгъанда, къатынлар айтдылар: «Сенден чыкъгъан уьлгю-тёреми? Атадан къалгъан адат», – деп къызны чыгъардылар. Барып орталыкъда шанжалда олтурду. Улан устынден айланып бийип, уьч керен къызны аркъасына «шаркъ» деп ургъан сонг, сюйдюмню къызны къолуна берди. Къыз да туруп, къучагъын да яйып, айланып бийип барагъанда бир уланны аркъасында сюйдюм булан урду. Улан да чыгъып шанжалда олтурду. Къыз айланып бийип, уьч керен улангъа уруп, сюйдюмню уланны къолуна берди. Улан да туруп къызгъа уруп, къыз уланлагъа уруп, хыйлы йыбангъан сонг, хан туруп айтды: «Ахшам болду, къайтып рагъат болугъуз. Эки сагъатдан сонг жыйылырызсыз», – деп. Халкъ да къайтдылар. Къатынлар-къызлар уьйге гирип той да токътады.

Уьйлеге лампалар ягъылып, столлар салынып, устыне закускелер, ичгилер салынып, бир уьй гъазир болгъан сонг, хан гелип, халкъ жыйылып олтурдулар.

Башлап чай берилди. Чайдан сонг ичмеге башладылар. Къырда накъыра-зурнай согъулду. Гелин бар уьйде кеманча согъулуп, уландар-къызлар бийип, бирлери харс уруп башладылар.

Ол уьйде уьч-дёрт бий де бар эди. Аланы тамазалары да бар эди. Къумукъларда менмен деген адамлардан кёбюсю шу уьйде бар эдилер. Бири бирини савлугъундан ичип, «сен савлукъ, мен савлукъ» деп йыбангъан сонг, хан чавушгъа буюрду: «Барып агъач къомуз булан йыр айтагъан гишини гелтир», – деп. Чавуш барып бир йырчы уланны алып гелди уьч къыллы агъач къомуз булан. Багъана тюпге шанжал салдылар. Хан айтды: «Къумукъ йырлардан уьч йыр айт!» – деп. Йырчы улан барып олтурду, багъанагъа аркъасын да таяп. Къомузун кюйлеп, шу йырланы айтмагъа башлады:

БАШЛАПГЪЫ ЙЫР:

Эренлер деген булан эр болмас,
Эренлер бары бирдей тенг болмас.
Эренлерде эр бардыр:
Ойламай айтар сёзюн айтмайгъан.

Къойман деп азирейил гелсе де,
Замансыз азиз жанын берсе де,
Гъакъылына герти ойлашып сёз айтса,
Айтгъанындан гъеч бурулуп къайтмайгъан.

Оъмюрюнде кёп къыйынлар гёрсе де,
Дюньяны пачалыгъын берсе де,
Дюньяны татлигин татып да,
Дамгълыкъдан эр намусун сатмайгъан.

Азирейил, гъакъдан гелген гелечи,
Сен гёресен, бир Аллагъдан тиле чи,
Арабызда элчи болуп сёйле чи,
Шол эрлени къысгъа этмесин болжалын.

Яхшылар оьлсе, эл оьле,
Яманлар оьлсе, кюй тюзеле,
Гъар бири учун он яманны берейик,
Артгъа салсын яхшыланы ажжалын.

Дюньяны, ахыратны билеген,
Къурдашына яхшы тилек тилейген,
Ювугъу оьр болгъанны сюеген
Намуслу эрни намартгъа тенг гёрмесин.

Юреги къара, оьзю юзден дос болгъан,
Дос-къардашны арасына от салгъан,
Гюнчюлюк тили булан ув яйгъан
Агъаланы тилеклерин бермесин.

Азирейил, малайиклени сыйлысы!
Арзабызны Тенгириге айтарсан,
Тенгириден тилегибиз бермеге
Буйрукъ болса, жавап алып къайтарсан.

ЭКИНЧИ ЙЫР:

Эрлер эрге ялынмас,
Ялынса да намарт юрек алынмас.
Гесек къулакъ ат минип,
Гечеликге батыр тюгюл чыдамас.
Гечеликде язатайым иш тюшсе,
Батырлар оьлежегин къара пулгъа санамас.

Ере гирсин яманлар,
Яхшы чы бар батырлар:
Яв гёргенде тувра чабып оьлеген.

Къатынланы тайлай чачы гесилсин,
Башына папах гийген деп,
Очаргъа чыкъгъан эрлени
Барын бирдей гёреген.

УЪЧЮНЧЮ ЙЫР:

Аталардан къалгъан бизге адатдыр,
Дос-къардашлар жыйылышып йыбавда,
Ашап-ичип, ойнап-кюлеп йыбанма
Яш юреклер сынгынчагъа жан савда.

Савлукъ бизге гъавгъге минген ат йимик.
Аз заманда тартып алыр тюшюрюп.
Ашап, ичип, ойнап, кюлеп къалайыкъ,
Яш оьмюрлер пуч гетмесин бош юрюп.

Савлукъ деген – болжаллы гюн, аз заман,
Бир дюньяда эки къайтып айланмай.
Аллагъ алсын мал жыягъан байланы,
Карасына къонакъ атлар байланмай.

Эрген-ахшам къапуларын бек ябуп,
Гирмесин деп абзарына ят гиши,
Мал жыягъан оьзден атлы байланы
Нас жугьутгъа ошамаймы юрюшю?

Намус учун къавшалмайгъан эрлеге
Оьзден деме гъеч тийишсиз бирине.
Дюньялыкьда ... миллион къазанса да,
Оьлгенден сонг алып гетмес кёрюне.

Бий-оьзденден гьюрмет огъар тийишли,
Кимни буса къапусу эркин, къолу ачыкъ.
Тенгири алсын къызгъанч кюкай байланы,
Чомартлагъа ахыратны ёлу ачыкъ.

Чомартлардыр элни исбайы тереги,
Салкъынында бавру янгъан ял ала.
Намусу ёкъ, байлыкъ сюйген намартлар
Дос-къардашын учуз сатып мал ала.

Телмирип Тенгриге турабыз
Чомартлагъа оьмюр тилей ял бара.
Мен аланы савлугъу учун ичейим,
Сиз «гьурра!» деп къычырыгъыз сонгура.

Тюз юрекли, элге исбайылыкъ береген
Яхшыланы артын Аллагъ онгара,
Биз алагъа савлукъ тилеп ичейик,
Бир гелиште гётере айтып уьч «гъурра».

Чомарт булан намусу ёкъ намартны
Къызлар бары бирдей гёре, не чара?
Мал излемей, эрден намус излейген
Къатынланы савлугъу учун бу «гъурра!».

Намусун малгъа сатгъан байлагъа
Малы бар деп оьктем къызлар кёп бара!
Адамлыкъны туташ элден ташлатгъан
Намартланы юзю болсун къап-къара!

Уьч де йырны айтып битген сонг, йырчы турду. Тёрдеги тамазалар «бара-калла!» деп айтдылар. Бир бий: «Ханны савлугъу учун сагъа ат беремен», – деп айтды. «Савбол», – деп йырчы улан чыгъып гетди.

Бираз ашап, ичип, ойнап, кюлеп йыбангъан сонг, хан айтды: «Йырлайгъанланы алып гелигиз», – деп. Чавуш барып йырлайгъанланы алып гелди. Уьйню тёбен янында эре турдулар.

Йырлайгъанлар бары да он гиши эди. Экевю сарын-йыр айта эдилер, сегизи алышагъанлар эди. Йырлайгъанланы бириси алтмыш яшындагъы къарт эди, бурундан берли бий-овьзден булан йырлап юрюйген, овьзю де бурунгъу намусну, ягъны сюеген гиши эди. Бириси де йигирма беш яшындагъы яш улан эди. Савдюгер этип, тюкен ачып, гъалиги ашавну-яшавну онглу гёрюп, алдынгъы адатланы бираз терс гёре эди.

Къарт чыгъып, «Узун йырны» айтды. Йырлайгъанлар да алышдылар. Узун йыр битгенде «Атлы йырны» айтды. Андан сонг «Къуллар билмесни» айтды. Йырлайгъанлар алышып битген сонг, яш гиши чыкъды. Бу да бойлу-сойлу, таза гийген исбайы улан эди.

Орталыкъгъа чыкъып, тюрлю-тюрлю кюйде бийип, такъмакълар айтды. Йырлайгъанлар да харс да уруп, алышып битгенде, йырлайгъанлар бир аз ял алгъан сонг, ханны вазирлеринден бириси туруп, къартны да, яшны да гезик булан сарын айтдырма тарыкъ деп, экисин де арагъа чыгъарды. Буланы халкъгъа гъалларын айтмагъа сююп, сарын булан айтды. Айтгъан сёзлери шулардыр:

Ашап-ичип турабыз
Бир ювукъну уьюнде.
Шунда экев йырлажакъ
Бир тамаша кююнде.

Бириси къарт гишидир,
Алтмыш йыл оьмюр сюрген,
Намус учун къавшалып,
Хыйлы къыйылар гёрген.

Гъалиги базарларда
Алмаса да матагъын,
Бек багъалы гёреген
Бурунгъу намус-ягъын.

Ол бири яш гишидир,
Намусун малгъа сатгъан,
Къолай болса оъзюне,
Дос-къардашын унутгъан.

Аслан алып мал жыйып,
Байлыкъгъа аты чыкыгъан,
Эки оъгюзюн сатдырып,
Кёплени уьюн йыкыгъан.

Гебин сатса оьлгенге,
Уьч къат багъа береген,
Яратгъан Тенгириден
Малны артыкъ гёреген.

Ол бири къавжагъан къарт,
Бири – оьктем яш улан.
Муна энни тынглагъыз,
Не дейлер гезик булан.

Вазир сёзюн таман этип, ерине барып олтурду. Къарт кёпден йырлап уьй-ренген гиши эди.

Яш буса йырлама соймей бираз назланды. Адамлар тилеген сонг, башлап яш чыгъып шулай айтды:

Яш:

Сиз тилейсиз йырла деп, тергеп магъа къарама.
Менде артыкъ гьюнер ёкъ тирев сёйлеп ярама.

Къарт:

Муна ром, муна чишлик, ичип чархынгны кюйле.
Магъа чы башгъа тьюгюл, билген кююнгде сёйле.

Яш:

Бирни ичсем, артыкъ ичмен, адашман ёлдан тайып,
Нагагъ бузсам янгылып, этмес бугъайсыз айып.

Къарт:

Тынгла магъа, къулакъ ас! Вёре сагъа бир аякъ!
Айтажагъынг ойлап айт, янгылмай болмас яякъ.

Яш:

Огъ, огъ, ром гючлю экен, къыздыра баргъан ерин.
Ички ичден чыгъарыр ичгенни бар гьюнерин.

Къарт:

Яхшы ром гючлю болур, тот гетерир юрекден.
Янгурунгну гёрген ёкъ, къавгъанг гючлю арекден.

Яш:

Кёплени кьайтаргъанман бир айтгъан сёзюм булан,
Сен эшитген елимдир, янгурум оьзюм булан.

Къарт:

Елли янгур тез токътар, артыкъ бармас узакъгъа,
Сюйсенг къабудан башла, сюйсенг айлан баш якъгъа.

Яш:

Сен эртерек эсинг жый, ачылгъынча гьонеринг.
Мен бешладым ялмагъа, гъазир эт гирме еринг.

Къарт:

Ямучусуз, башлыкъсыз чыдарман сендей чыкъгъа.
Сам ел болуп эшсенг де, башымны тыкъман икъгъа.

Яш:

Тиш тюшген, бет бюрюшген, агъаргъан туюкю якъ.
Эр булан эс къартая, гетмесин сёзюнг саякъ.

Къарт:

Заманымда гъав алгъан, кёп ит янчгъан бёрюмен.
Ким таяр, ким сюрюнюр, тартышайыкъ – гёрюнюр.

Яш:

Буздан йимик тайгъалап, тёбенгден тюшсенг языкъ,
Мен тербенмен еримден тербенсе темир къазыкъ.

Къарт:

Муна майдан, муна тюз, сынашса юрек тынар.
Аллагъ балагъ салгъанда буламукъгъа тиш сынар.

Яш:

Сыралы тюбек йимик сыналгъанман гъар иште.
Къойсана, эришмейик – эт де гюймесин, чиш де.

Къарт:

Сыралы тюбек бусанг, мен барман курда шёшге.
Гьонерни гюню гелди, белги салынгъан тёшге.

Яш:

Сюймей эдим эришме, не этерсен, бугъар къара:
Оьзюн сояр бичакъны оьзю чыгып чыгъара.

Къарт:

Сатма туюкю терингин алып битмей сыдырып.
Оьктемликни артындан хорлукъ юрюр кыдырып.

Яш:

Тергеймен, боюнг-союнг азирейилге ошамай.
Азирейил болсанг да чархым сенден бошамай.

Къарт:

Мени булан ойнама, ойнасанг да утарман.
Чайнав-майнавум болмас, саппа-савлай ютарман.

Яш:

Эки гиши ябушса, гъеч къалмас бири йыкъмай.
Абурунг, сыйынг булан токъгасана илыкъмай.

Къарт:

Писирев-тилев булан чыкъгъан сонг сарын айтма,
Белгили этмей гьонерим къабул туююлмен кьайтма.

Яш:

Гьонеринг сени маълум: гечелер ат урлама.

Бош авара боласан, бажармайсан йырлама.

Къарт:

Ат да урлар, оьгюз де урлар яш чакьда эр игитлер

Гьаплайгьандыр уругьа якь-якъдан уруп итлер.

Яш:

Эсгин иш, гьабас къыйын – кимни бай этген уру?

Хоразгьа юкленирдей артынг болур къуп-къуру.

Къарт:

Бурун бизин заманда тергелмей эди байлыкь,

Игит деп аты чыкъмакъ – шол эди исбайылыкь.

Яш:

Тегин малгьа уьйренип, энни болгьансан карсыз.

Атынг хайыргьа къалгьан, салма югенсиз, ерсиз.

Къарт:

Дос, душман арасында айтылсын исбайы атым.

Бир къайгьым ёкъ дюньяда, болмасын башгьа затым.

Яш:

Исбайы атынг тас этмей, сандыкьгьа сал аявлап,

Адаршай олай атгьа, оьзюнг юрюп аявлап.

Къарт:

Игитлик таш белгидир, тас этмес ессини атын,

Намуссуз кукай байдан къолай намуслу къатын.

Яш:

Намуссуз ёлун тапсанг, уллу деп абур берме,

Тутма атангны сакьалын, тутсанг, вёре йиберме!

Къарт:

Дюнья чардыр, айланыр: яв юрюген ат минер.

Гюн сайын налат алып мал жыймакъ тюгюл гьонер.

Яш:

Ярлы – байны ялчысы герекде йымышайгьан.

Аллагь урсун ярлыны халкъны урлап ашайгьан.

Къарт:

Байны да уьюн гьакь йыкъсын ярлыны хор гёреген,

Беземисгин тарыкъса, асламгьа акьча береген.

Яш:

Къыйналмагьан тынчаймас, чачса битер бав терек.

Гьай-гьай улангьа дав ёкъ, акьча да тегин герек.

Къарт:

Къайсы бар кёп къыйналгьан борла орнатып, бав салып?

Кёбюсю бай болгьаны – акьчагьа аслам алып.

Яш:

Гюч булан алмагьан сонг, етмес ярлыны агьы,

Аслам алма ёл берген къадилени гюнагьы.

Асламны биз алабыз, къадилер гьалал билип.

Борчгьа сююп бермейбиз – къоймай алалар гелип.

Къарт:

Юз ёл таба пайда учун, къади де байны яны,
Намусун малгъа сатгъан, дини ёкъдур кыызбайны.

Яш:

Ярлыда намус болмас, байгъа барып баш ура.
Башыны пайдасы учун кимге де ялчы тура.

Къарт:

Мал учун ялчы турмакъ – адилсиз ярлыны иши,
Намусун малгъа сатмас белгили оьзден гиши.

Яш:

Оьзден тюгюл, не затдыр бир табун сен гёреген?
Намусу ёкъ байлагъа тийишсиз сый береген?

Къарт:

Бирдей гёрге оьзденни агъын да, къарасын да,
Оьзден булан оьзденни кёп зат бар арасында.

Яш:

Бары да байны сюе битдиреген тарыгъын,
Ким сагъынгъан ярлыны оьленли гён чарыгъын?

Къарт:

Байдан намуслу эр къолай, оьленли гён чарыкълы.
Досдан жанын аямас, гюню гелсе тарыкълы.

Яш:

Намус деген не затдыр? Къурсакъ тоймас бош сёзден,
Къулну къулу болурман, болмас учун ярлы оьзден.

Къарт:

Къартайдыкъ, болма ярай сёзюбюзню халаты,
Тап шолай эрге болсун Аллагъны минг налаты.

* * *

(Намуссуз сёзню гёрюп, къарт къарсалап къаршы айтды, Не буса да бу гезик тебинив болмай къайтды).

Къарт да, яш да йырлап битген сонг, уйде бар халкъ кёп рази болдулар. Сарын айтгъанлагъа атлар берилди. Алышгъанлагъа акъча берилди.

Андан сонг хан буюрду: «Бир сагъат болжал, гъар ким суюген ерге барсын», – деп. Хан да туруп кыргъа чыкъды гъава тийдирмеге деп. Бирлери гелинни янына къуда кызлар булан йыбанмагъа бардылар, бирлери башгъа ханлыкълагъа къарамагъа бардылар. Къуллукъ этегенлер столланы тазалап, янгыдан ичгилер, закускелер салдылар. Уй гъазир болгъан сонг, хан гелип еринде олтурду.

Хан, чавушну йиберип, халкъны да жыйып гелтирди, гъар ким ерли-еринде олтурдулар. Ичкилер къуюлду. Савлукълар айтылып ичмеге башлагъан сонг, арагъа къартны да, яшны да масъаласы тюшдю. Бурунгу бас-гесни сюегенлер айтдылар къарт айтгъан дурус эди деп, гъалиги яшавну, ашавну, паракхатлыкъны сюегенлер айтдылар яш айтагъан дурус эди деп. Эки тарап болуп, иш ачылмай къалды.

Бираз халкъны кепи яхшы болгъан сонг, хан айтды чавушгъа «кызланы алып гел» деп. Уйню тёр янын гъазир этип, кызланы алмагъа гетди.

Бир тамаза кьатын, уьч-дёрт гелин кьатын, тогъуз-он кьыз алып чавуш гелди. Тёрде тамаза кьатын олтурду. Кьызлар да мююшде эре турдулар. Гелин кьатынлар кьызланы алдында олтурдулар. Йырлайгъан уланлар да гелип, тёрбен якъда гьазир эдилер.

Хомуз-теп согъулуп, уланлар да, кьызлар да бийип битген сонг, бир улан да, бир кьыз да йырламагъа чыкъсан деп хан буюрду.

Йырлайгъан уланлар да, йырлайгъан кьызлар да гьазир болдулар. Буланы ичинден бир уланны да, бир кьызны да сарын айтмагъа арагъа чыгъардылар. Андан сонг ханны вазири туруп, шулай айтды:

Къумукъланы адаты,
Жыйын болса гьар чакъда,
Къатын-кьыз тёрде олтуруп,
Эркеклер тёрбен якъда.

Тёрбен якъда эркеклер
Йыбана ичип, ашап.
Кьызлар тёрден къарайлар
Бёрюден уьркген кьойгъа ошап.

Уланлар бары ичеген
Гезикли бир пияла.
Кьызлар бирче ашама
Уланлардан уяла.

Уланлар кеп этелер,
Кьызлар тура буюгъуп,
Бир заманда бир улан
Айта арагъа чыгъып.

Орталыкъда чирелип,
Тилей чыкъсын деп улан –
Кьыз бармы, кьатын бармы
Йырлама мени булан?

Кьызланы тамазасы,
Тёрде олтургъан бир кьатын,
Шо чакъда: «Чыкъсана», – деп,
Чакъыра айтып кьызны атын.

Сен чыкъ деп буюргъан сонг,
Абурлу, уллу кьатын,
Кьыз да этмесе кьутулмай
Аталаны адатын.

Андан сонг кьыз да чыгъа,
Чатап явлугъун байлап,

Улан магъа шуну айтса,
Шулай дермен деп ойлап.

Къыз тура орталыкъда
Енгин тутуп юзюне,
Улангъа жавап берме
Тынглап айтгъан сёзюне.

Онг къолун бюгюп тутуп,
Сол къолун аршын яйып,
Тебинип улан къызгъа
Шулай айта иржайып.

Вазир уланни да, къызны да чыгъартып, оъзю барып еринде олтурду.
Башлап улан айтды. Экинчи – къыз. Улан айтгъанда, уланлар йырладылар.
Къыз айтгъанда, къызлар йырладылар.

Улан:

Гёремен, исбайысан, табылмай тенгли черинг.
Бармы экен магъа гёре сарын айтма гьюнеринг?

Къыз:

Сарынны да, сёзню де ким юрютген кар этип?
Сен айтсанг, биз де айтарбыз сёзню сёзге гёре этип.

Улан:

Бузмай къойсанг яхшы эди бек базынып оъзюнге,
Арты да шулай гелсе, дав ёкъ эди сёзюнге.

Къыз:

Ким бузар, ким тюз этер – эшитген англар, гёрюр.
Ал дёгерчик гъыз этсе, арты да шондан юрюр.

Улан:

Тувра туруп, тюз сёйле, уялма, бурма юзюнг,
Явлугъунг тарт бетингден, гёрейим къашынг-гёзюнг.

Къыз:

Къашым-гёзюм тергейсен, гёрсет деп боюнг-союнг,
Гъар-бир ерим ушатсанг, недир сени арт оюнг?

Улан:

Екме де бар, савма да, абзар, уьюм, кёп малым,
Айтма болмай тураман, бир затдан бузукъ гъалым.

Къыз:

Айт, эби бар зат буса, этермен тилегинги,
Айран тилей гелгенсен, яшырма челегинги.

Улан:

Тилейгеним гери урмай, этсенг чи – юзюм ярыкъ,
Айрандан да, сютден де сен эдинг магъа тарыкъ.

Къыз:

Айрандан да, сютден де, бийлери, балыкъ эт къолай.
Эрнинг сорууп, тамшанып ашар эдинг, кункулай.

Улан:

Чечекни заманында алмаса балын соруп,
Бал да, балавуз да этмес, кьалыр кьуварып кьуруп.

Къыз:

Яшырмай, герти айтсам, мен тюгюлмен сени ашынг,
Болмасгъа умут этип, этме авара башынг.

Улан:

Ата-бабанг уьлгюсю, болмас сагъа башгъа кюй.
Оьзденни оьзден алыр, сени де алмас шавхал бий.

Къыз:

Язгъан оьзю болмаса, ким болур ону билме?
Бий алмаса, кьул алсын, суймеймен сагъа гелме.

Улан:

Боюм-союм яманмы, юрегинг неден кюсдю?
Эжелги оьчлю душман менмендир алей эсе.

Къыз:

Башымны уьллу гёремен сен салажакъ нокътагъа,
Тюгюлсен душманым да, жаным да гирмей сагъа.

Улан:

Гирмей кьалмас жанынг да ортакъ этсенг орунунгнун.
Ярап кьалыр нокъта да, тёбен тутсанг бурнунгнун.

Къыз:

Чархгъа пайда берirmi иштагъсыз ашагъан аш?
Гёнгюнг аяп гелсем де, болман ахырат ёлдаш.

Улан:

Хатирсиз кьаршы сёйлеп, иритдинг юрек майым,
Сени де Аллагъ суймесин, мен де этмен огъар вайым.

Къыз:

Оьзюм гелип байлайым оьзюм салгъан яраны,
Ачувланма, геч игит бу ёлгъу масхараны.

Улан:

Гечмей сагъа не дедим, суйген эдим, гюнагъым,
Тийишлими эди сагъа шулай сындырма ягъым.

Къыз:

Гечгенден сонг не тарыкъ бетлев этме кьайтарып?
Кьоюп айтды-кьуйтдуну, уьюнг гъазир эт барып.

Улан:

Бёрю сыртын гёндюрю, билдирмес итге арыгъын,
Айтсанг, билме сюемен нечик уьйлер тарыгъын.

Къыз:

Эки башда гёнденен, артында емиш баву,
Гьарвеси, ичгер уью, онг ягъында отаву:
Етти жыйын отавну беш аршын болсун эни,
Бир айтма сёз бар эди языкъ гёрмесем сени.

Улан:

Айтажагъынг ойлап айт, сонг этме магъа айып.
Гёкюнчлю зат кьалмасын, унутуп, эсден тайып.

Къыз:

Бир якъда ат гёзенлер, бир якъда къонакъ уыйлер,
Тюшгенде терс гёрмесдей не оьзденлер, не бийлер.
Майдан уллу абзарда эки ерде таш карас,
Къонакъ уйню алдында ювукъ орналсын бираз.
Къумукъ отбаш этдирме пилта болсун аш уйде.
Эт де, этмек де бишер гъалиги орус кюйде.

Улан:

Уй, абзар – бары этилди сюйген кюйде юрегинг,
Къуллукъчудан, оьзгеден дагъы башгъа герекми?

Къыз:

Бир къатын аш биширме, бири де тепси берме,
Бир къыз да герек уйге шере берме, сибирме.

Къыз:

Къул-къараваш тайгъанлы оьктем болгъанлар халкъ да,
Артыкъ адам не тарыкъ гъалиги багъалыкъда?

Улан:

Тарыкъ болмасмы дагъы бир къуллукъчу алмагъа,
Къашыкъ булан кюрзени авузунга салмагъа?
Керван сарайлар къуруп, бавлар, бахчалар салмай,
Къутуламан тюгюлмю сени къойгъанда алмай?
Магъа къатын гереги – уйге кёмек этсин деп,
Уьюмно бар къуллугъу шону булан битсин деп;
Сыйыр савуп май этсин, эсги ямап, сав этсин,
Аш биширип, сув ташып къонакъ къырламым кютсюн.

Къыз:

Муну айтма герек эдинг, авара этмей башдокъ да.
Табулур олайлар да, излесенг тебен якъда.

Улан:

Айтдым бусам да къайтдым, янгылышман шу ерде,
Къызланы оьктемине дагъы къараман бир де.

«Вай, оьмюрлю болугъуз, не яхшы айтдыгъыз, яшлар!» – деп уллулар макътаса, яшлар янгыдан башлар.

Башлап улангъа савбол этип, къыз къайтды. Улан да халкъгъа къарап, «Айып этмегиз, гъейлер», – деп айтды. Халкъ да кёп рази болуп, улангъа ат бердилер. Йырлайгъанлагъа акъча бердилер.

Къызланы къайтаргъан сонг, гече аш берилди. Гъар табунгъа пилав, долма, къувурма, жаркой; артындан къагъва да берип битгенде, гече ортадан уьч-дёрт сагъат оьтген сонг, хан буюрду: «Той да токътасын, халкъ да къайтып юхласындар, тангала да жыйылсынлар», – деп. Халкъ да къайтып, той да токътап, бар халкъ да юхладылар.

ТОЙНУ УЬЧЮНЧЮ ГЮНЮ

Тойну кьуллугьуна кьарайгъанлар эртенюкь туруп, самаварланы салдырып, закускелени гъазир этдирип, уйлени тазалатып битген сонг, халкь жыйылмагъа башлады...

Гелген-гелген озлер олтурагъан уйлеге барып олтурдулар. Олтургъан-олтургъанлагъа чай бермеге башладылар.

Накыра-зурнай согъулду, кьатын-кыыз жыйылды. Булагъа чай берилди. Бар халкь чай ичип битген сонг, эркекlege ичги, закуске берилди. Ичип-ашап, ойнап-кюлеп, йыбанып йибердилер.

Бу тойда ярыш болажакъ деп, гьар тарапдан атлар гелген эдилер. Бюгюн тюшде атлар чабула деп хан маълум этди.

Тюшге эки сагъат барда кыргъа чыкъдылар. Куруг (дөгереk) этилген эди, айлангъаны эки чакъырым болагъан кюйде.

Ювукь юртлардан кеп халкь жыйылгъан эди, ат чабагъангъа кьарамагъа деп. Начальник округ, пиристок, старшина, йигирма атлы милициялар да бар эди.

Халкьны тюзюп, дөгереке кьарамагъа ер-ерге атлылар да салып, атланы чапдырмагъа уьч гиши айырдылар. Шолар айтгъан кюйде болур деп. Олар да махлум этдилер: «Аты бар гиши гелтиригиз, язайыкь», – деп.

Атланы еслери гелтирип яздырдылар. Чабагъан атлар кыркь беш ат болду. Яшланы да миндирип, атланы гелтирип тизген сонг айтдылар: «Башлапгъы атгъа-ат, экинчи атгъа-оьгюз, уьчюнчю атгъа гюмюш сагъат берилежек», – деп. Айланажакъ куруггъа гирип чапса, озгъан учун да берилмежек деп, чапдырып йибердилер. Бири биринден айырылмай бир айланып гелдилер, Андан сонг айрыла-айрыла, алтынчы айлангъанда, беш-алты ат кьалды. Башлапгъы ат кеп эркин озду, экинчи, уьчюнчю атлар гьаран айрылып кьалдылар.

Башлапгъы атгъа ат берилди, экинчи атгъа – оьгюз, уьчюнчю атгъа гюмюш сагъат бердилер. Ярыш да битип, жыйылгъан халкь да уйлерине кьайтып, тойдагъылар тойгъа бардылар. Аш да гъазир болгъан эди. Тюшден эки сагъат да оьтген эди. Гьар уйге ички берилди. Ашап-ичип йыбанып олтурдулар, ахшам болгъунча.

Савбол этмеге деп, жыйылгъан кьатын-кыызны тюш болгъанда уйге гиририп олтуртдулар.

Башлап хонча салдылар. Андан сонг тамаза кьатынгъа гелин чыгъарып кьолун сибирмеге бир яхшы явлукь берди. О да янындагъы бир кьатынгъа берди. Кьолун сибирип тебен якъдагъы кьатынгъа бергенде, о да кисесине салып кьойду.

Хонча тайгъанда пилав салдылар. Пилав ашап битген сонг, бет ачмагъа башладылар. Темир чишге бир назик де чанчып, аны уьстюнден бир кьойну теьшюн де чанчып, бурундан кьалгъан адатгъа гере, озлени ювукъларындан бир яшны кьолуна бердилер. О яш да кьолуна чишни де алып, чубулдурукьну оьрге гетерди. Гелин де, бетине энгин де тутуп, эретуруп тура эди. Кьатынлар да «Оьмюрлю, насипли гелин болсун», – деп айтдылар. Бир нече башгъа эн такъдылар ва кыргъа чыгъарып, накыра-зурнай да сокъдуруп бийитген сонг, багъыр тепси чыгъарып, орталыкьгъа салдылар.

Къатынлар «савбол» этмеге башладылар. Гъар кимни ювукълугъуна гёре отуз манатдан бир манатгъа ерли берилди. Къатынлар «савбол» этген акъчаны санагъанда, эллий беш тюмен (550 манат) болду.

Савбол этген акъча гелинни эмчеклерине болагъан себепли, савбол этеген гюн болгъан харж да къызны эмчеклеринден бола эди.

Къумукъларда олай адат болгъангъа гёре, акъча эмчеклеге тапшурулду. Андан сонг гелинни сандыгъын ачып, къатынлагъа бошгъап чыгъармагъа башладылар. Къоз, канфет, шекер булан бошгъапны толтуруп, савбол этеген къатын-къызгъа бердилер.

Ювукълугъуна гёре бир-бирлерине бошгъапны устьюне явлукъ, бокъча, къарт къатынлагъа субгъан (зувгъан), яш къатынлагъа мюгъюр, къызлагъа юзюк салып, къатынлагъа бошгъап чыгъартдылар. Андан сонг, гелинни затлары да гёрюп, къатын-къыз къыргъа чыгып тойгъа къарадылар.

Къатынлар посагъада олтуруп, къызлар пурхада эретуруп, уланланы, къызланы, яшланы бийитип турдулар, ахшам болгъунчагъа туруп, ахшам къайтып гетдилер.

Савбол этген гюн ахшам болгъанда, уйге лампалар якъдылар, столланы янгыртдылар. Ичкисин, закускесин, урумкаларын салып гъазир этген сонг, хан буйрукъ этди: «Гъар уйню ханы оъзюню халкъын жыйып гъазир болсунлар, бу гече савбол этилежек», – деп.

Гъар хан халкъын жыйып, уллусу тёрде олтуруп, гиччиси тёбен якъда эре туруп, олтуруп, олтургъанлар столдан алып ашап ичдилер. Тёбен якъгъа бирев бир къолунда шиша булан гъаракъы, бир къолунда урумка да алып, гезик булан аякъ айландырып, ичип йыбанып тура эдилер.

Гъар уйде йырлайгъанлар, бийигенлер, хомуз булан такъмакъ айтагъанлар бар эдилер. Абзарда накъыра-зурнай да согъуп, уланлар, къызлар бийип тура эдилер. Айны он дёртюнчю гюню эди. Гъава да кёп таза эди. Гече де, гюндюз йимик, ярыкъ эди. Биревлер уйде, биревлер къырда йыбанып тура эдилер.

Ахшамдан уъч сагъат гетгенде, уллу ханлыкъ савбол этме бара деп, гелин турагъан уйню гъазир этип, къуда къатын, къуда къызлар болмагъанын тайдырдылар. Башлап уллу хан гелди: «Уйге яхшылыкъ, абай», – деп. «Гелген сизге де яхшылыкъ», – деп, абай турду. «Савбол, олтур», – дегенде, абай тёрде олтурду. Къызлар да чубулдурукъну янында эретурдулар. Хан да оъзюне гъазир этген ерде олтурду, халкъны да гезик булан олтуртду.

Хан айтды: «Чавуш! Хомуз-теп согъуп, къуда къызланы бийит», – деп. Чавуш да орталыкъдагъы адамланы тайдырып, къызлагъа хомуз да сокъдуруп, бир уланны да, бир къызны да бийитди, орта багъанадан айландырып, тёбен якъда эре турагъанлагъа харс да урдуруп. Беш-алты улан бийип битген сонг токътадылар, хонча салабыз деп.

Уъч аршын узуну, бир аршын эни, дёрт туягъы да булан бир тепсиге он эки бошгъап булан гъаливалар да, эки сукара къувурма да, алты назик де салып, эки гиши гётерип алып гелтирип орталыкъгъа салдылар.

Бираз ашап, «Даим де яхшылыкъгъа салынсын» дегенде, тепсини гётерип алып гетдилер. Андан сонг: «Савбол этеген бошгъапны чыгъар», – дегенде, бир багъыр тепси къоз, алма, канфет, шекер булан толтуруп, устьюне кисе явлукъ да салып, къуда къатын гелтирип орталыкъгъа салды.

Чавуш туруп, алып оьлешмеге башлады. Кисе-явлукъну тёрде олтургъан тамазагъа берди, алманы тёрде олтургъанлагъа берди, папиросну яш гишилеге берди, тамакюню чавуш алды, канфетни къуда къызлагъа берди, къозну барына да оьлешип йиберди.

Сонг гелинни эмчеклеринден бириси тепсини де алып, арталыкъда эретурду. Къолунда кагъызы-карандашы да булан бир молла да бар эди, берген-бергенни язма къарап турагъан.

Чубулдурукъну ачдылар. Гелин де, бетине енгин де тутуп, эретуруп тура эди.

Башлап: «Савбол, гелин!» – деп, хан ат берди. Андан сонг бирлери ат, бирлери акъча, бирлери оьгюз, бирлери гамиш бердилер. Берген-бергенни язып битген сонг, акъчаны да санап, гъайванланы да гъисап этип, «мунчакъы болду» деп айтдылар. «Кёп савболугъуз, яхшылыгъыгъызгъа къайтарайыкъ», – деп, акъчаны алып гетдилер. Андан сонг хан буюрду къуда къатынгъа: «къуда къызлар орус хомуз булан сарын айтсынлар», – деп. Къуда къатын бир къызгъа хомуз да сокъдуруп, бирдагъы къызгъа «сарын айт» деп айтды. Къыз да чыгъып шу сарынланы айтды.

Айтайым бир-экини
Намуслу уланны макътап.
Улан айтгъан заманда
Мен де турарман токътап.

Бу тойгъа жыйылгъансыз,
Исбайы уллу къумукъда.
Яхшы болмагъа герек,
Къарасанг шу ёрукъда.

Юреги таза, юзю ачыкъ,
Улан болса таза хас,
Къызны абурун-сыйын
Яхшы игит этмес тас.

Эркинлик болгъан учун
Гиймеге, ашамагъа,
Сюйгенге сюйген болмай,
От тюшсюн бу дюньягъа.

Сюйгенни сюйме герек
Намуслу деп, бай демей.
Бай деп гъайгевню сюйсе,
Бир гюн къалмас «Ай!» демей.

Оьзденлиги бар гиши
Намусун малгъа сатмас.
Дюньяны малын берсе,
Ялгъан айтып алдатмас.

Гъеч артындан сёйлемес,
Бетге айтар айтар сёзюн.
Намуслу ёлда тутар
Улан гъар ерде оъзюн.

Дюньяны, ахыратны
Бек яхшы англасын оъзю.
Даим къарагъа тийсин
Уланны гъар-бир сёзю.

Уллугъа гъюрмет берсин,
Гъюрмет алсын гиччиден.
Яхшы игит сакъланыр
Яманлыкъдан, ичкиден.

Ямангъа этер яхшылыкъ,
Яхшыны ёлгъа салыр.
Улан баргъан еринде
Гъюрмет берир, сый алыр.

Герти ишге кёмек этер,
Нас ишге этер оъктемлик.
Тенгсизине ялынмас,
Тенглиден алыр тенглик.

Тапгъан затын харжласын
Тёкмей, чачмай, пуч этмей.
Яхшы уланны макътама
Тилимни гюцю етмей.

О жанаварлыкъ этип
Чыкъмажакъ яман атгъа.
Юреги таза, шек де ёкъ,
Къурдашгъа, досгъа, ятгъа.

Досумда оъзденлик бар,
Ялгъан айтып алдатмас.
Адамлыгъы бар гиши,
Сёз берсе, оълмей къайтмас.

Намус учун оълмеге
Къабул болажакъ оъзю.
Бири алтын, бири гюмюш
Досумну гъар-бир сёзю.

Илмулу, маърипатлы,
Гёрмеге бойлу-сойлу,

Маслагъатлы, сабурлу,
Досум пикрулу, ойлу.

Тенглиден тѣбен къалып,
Юхлап уюнде ятмас.
Ата юртун, оз халкъын
Миллион берсе, сатмас.

Миллионлу байланы,
Ерли, мюклю бийлени
Татывудур, тузудур
Досум гирген уйлени.

Улан намуслу болсун,
Болмасын осу-бусу.
Насипли къызны болур
Яхшы игит жан досу.

Ёкъну къайдан табажакъ,
Тил де билгенин сѣйлер,
Тилегенге гѣре айтдым,
Айып этмегиз, гѣейлер.

Шу сарынланы да айтып, къыз «Савболугъуз» деп къайтды. Хан да бек рази болуп, халкъ да бек ушатып, къызгъа савгъат этип акъчалар бердилер. Андан сонг хан айтды: «Агъач хамуз булан такъмакъ айтагъан уланны гелти-ригиз», – деп.

Такъмакъ айтагъан улан тѣбен якъда эретуруп, тынглап тура эди. Чавуш туруп, орталыкъгъа чыгъарды. Къолуна агъач хомуз берди. Орта багъанагъа аркъасын да таяп, агъач хомузун да согъуп, къызланы макътап шу такъмакъ-ланы айтды.

Билгенимни айтарман,
Билмегенге не этейим?
Арив къызланы гъалын
Сизге малим этейим.

Аривлюгюнг гюл чырай,
Гюнлюк ёлгъа чачырай.
Сени гѣрген уланлар
Алжамай нечик чыдай?

Къашлары къанат йимик,
Кирпиклери хат йимик.
Къудрат гючюн гѣрсетме
Яратылгъан зат йимик.

Къушдай енгил юрюшлю,
Бурма чач, инжи тишли,
Авузу шекер, тили бал,
Бою-сою гелишли.

Яякълары къардан акъ,
Гёзлери гёк гюлледей,
Алма йимик энглери,
Чачлары чар чилледей.

Сютдей акъ, къандай кызыл,
Къаш къара, гёз сюрмели.
Чархы исбайы, бойну узун,
Къысымгъа сыяр бели.

Къашларыны къарасы,
Къарыш бардыр арасы.
Женнетни төрюн тапсын
Ону тапгъан анасы.

Къолу мамукъ сомалакъ,
Бугъагъы салыкъ акъ тамакъ.
Улангъа исбайылыкъ
Сендей кызыны макътамакъ.

Гийик отгъа семирген
Маралысан тавланы,
Оьлгенде унутмасдай
Гъашыгъысан савланы.

Бавланы терегисен,
Яшнаыгъан, гюл ачагъан.
Аривлюгю гюнге ошай,
Дюньягъа нюр чачагъан.

Гъалкъасы, юзюклери
Бири алтын, бири алмас.
Бу дюньяны юзюнде
Шондан арив жан болмас.

Аргъумакъ атдай бою,
Кююнг къараса – жайран.
Шону гёрген уланлар
Болалар тамаша, гъайран.

Къызыны сорап къарасанг
Адат, намус ёлунда,

Бичме, тикме, иш этме
Гьюнери бар кьолунда.

Уьлгюсюз ишни биче,
Чебер кьызлар уьлгю ала,
Уьй кьуллугъун да биле,
Дагъы башгъа не къала.

Сёйлетсе сёзю адам,
Эдеп-инсанны есси.
Гёрген затын унутмас,
Гьакъылы дурус, эси.

Оьзден кюйде гийими,
Пуч этмессен гьеч затны.
Ашны, ишни, яшавну
Яхшы англайсан гьар затны.

Гёгюрчюн йимик кьувлуй,
Къарлыгъач йимик чарнай,
Бир хата ёкъ сёзюнде,
Гьар-бир ишни яхшы англай.

Шо кьыз тийишли уланны
Болмагъа герек гьалы,
Илму, гьюнер, гьакъылы,
Уью, абзары, малы.

Болур деп умут этип,
Мен чи айтаман гесип.
Шек де ёкъ болажакъгъа
Шолай кьыз алса – насип.

Улан шу такъмакъланы да айтып: «Савболугъуз, мен билгенни айтдым, айып этмегиз», – деп халкъгъа къарап айтды. Халкъ да «кёп савбол» деп, акъчалар бердилер.

Андан сонг чавуш туруп, кьолуна теп де алып, башдагъы гече мал бергенни малларын къайтаргъан сонг, бу табун чыгъып башгъа табун гелип, савбол этип бары да битген сонг, савболгъа тюшген затлар, оьгюз, гамиш ва акъча эди. Акъчаны гелинни эмчеклерине берди. Гьайванланы сонг жыйып алажакъгъа къалды. Андан сонг савбол битгенде, гьар табунгъа пилав бердилер.

Ашап-ичип, ойнап, кюлеп: «Яхшылыгъыгъызны арты узакъ болсун», – деп къайтдылар. Къонакълар да къайтып юхладылар. Халкъ да битген сонг, тойну да битдирдилер.

ТОЙ БИТГЕН ГЮН

Той битген гюн эртен туруп, къонакъланы ёлгъа салмагъа деп гъазир болдулар. Атын, арбасын гъазир этип, къонакъланы уйге гийирип олтуртдулар.

Эркеклер бир уйде, къатынлар бир уйде олтурдулар. Чай берип, хонча салып битген сонг, эркекlege бираз закуске де бердилер.

Гелинни себинден къонакълагъа бермеге герек деп, гелинни сандыгъын ачып, сандыкъ себин чыгъардылар.

Эркекlege башлыкъ, авуз, тапанча чалув, кисе явлукъ бердилер. Къатынлагъа халча, кийиз, дум, бокъча, явлукъ, субгъан, алтын мягъюр, алтын юзюк, оьзлени ювукълугъуна гёре, гъар кимге бир савгъат бердилер.

Атлар да, арбалар да тартылгъан эди. Эркеклер атлагъа миндилер, къатынлар арбагъа миндилер. Уйдеги адамлар да, къатыны-къызы булан, къыргъа чыкъдылар. «Сав болугъуз, яхшылыгъыгъызны арты узакъ болсун» дегенде, «Яхшы ёлгъа барыгъыз, даим де яхшылыгъгъа гелигиз» деп, оздуруп йибердилер.

Къонакъланы ёлгъа салгъан сонг, къуда къатын ва къуда къызланы къайтарма башладылар. Хонча салды, чай берди. Къуда къызлар хамуз-теп де булан бираз той да этген сонг, къуда къатынгъа берилеген затланы гъазир этдилер.

Эшик ачгъан учун йигирма беш манат, тёшек тюп учун отуз манат, бир къой тери де арбагъа салып, къуда къатын арбаны алдында олтуруп, къызлар да арбаны артында хомуз-теп де согъуп тюшню алдында къайтып гетдилер. Гелинни янында къуллукъ этмеге бир къыз да, эмчеклеринден бир къатын да къалды.

Андан сонг тойда къуллукъ этгенлер гиев тюшген уйге барып, оьзлерден бирисин хан да къоюп, йыбанмагъа башладылар. Ахшамдан уч сагъат оьтген сонг, гиев тюшген уйге гиев бир ат да берип, гиевню уйге алып гелдилер. Къумукъланы адатына гёре, «гиев алып гелебиз» деп къардашларына сорагъанда, «сав болсун, гелсин» деген сонг, гелинни янында бир аз йыбандылар. Сонг тепси салып, ашап-ичип йыбанып битгенде, гиевню къардашы гелип: «Сав болугъуз, разибиз, этген къуллугъугъузну да яхшылыгъыгъызгъа къайтарайыкъ», – деп айтгъанда, булар да туруп къайтдылар. Той да битип парахат болдулар.

БАШКЪЫРТСТАНДА – ЯЗЫВЧУЛАНЫ ФОРУМУ

Башкыртстан республиканы тахшагылары Уфада «XXI асруну язывчулары» деген уллу регионара форуму оьтгерилди. Форумгъа 200-ден де артыкъ адам чакъырылгъан эди. Эсгерилген форум республиканы башчысыны грант харжына оьтгерилди.

Бу чара оьзлени савлай яшавун адабият яратывчулугъуна багъышлагъан республиканы бары да маданият чалышывчуларын къуршады. Аслу мурат Башкыртстанны халкъларыны тиллерин сакълав ва оьсдюрюв булан байлавлу эди. Гъар тюрлю ёлугъувларда сынав алышдырыв мастер-класлар оьтгерилди.

Дагъыстандан шо форумда мен ортакъчылыкъ этдим. «Гиччи яшлар ва яшёрюмлер учунгъу адабиятны бугюнго гъалы ва гележеги» деген темагъа гёре яшлар учун язагъан язывчулар булангъы семинарны юрютдюм.

Форумну ачылывундагъы мени салам сёзюм къумукъ тилде чалынгъаны регионлардан гелген хыйлы къардаш миллетлени ругъун гёттерди. Бизин бирликни, тагъивлукъну, оьсювню ёлун сайлагъан халкъыбызны, ерлени дуасыдай, кёклени аманатыдай чалынагъан тилине кёп алгъыш этилди ва къайнар юреклеринден тёгюлюп гелеген терен гъислерине чырмалгъан сыйлы саламларын Дагъыстан халкъларына да етишдирмекни тиледилер. Мен де Урал Батырны эркин элини сыйлы саламларын сизин барыгъызгъа да етишдиремен.

Башкыртстан республиканы Башчысы яш наслуну оьсдюрювде ва ону тарбиялавда язывчуну сёзюню нечик зор таъсири ва гючю барлыгъын айрыча эсгерди. Герти пагъмуланы, язывчуланы асарлары, китаплары охувчулагъа нечик етишдирилежекни ва огъар берилежек тийишли гъагъы оьсежегин, китап ярмакюлер оьтгерилежегин, Евразия китапханасы къурулажагъын, китаплар чыгъарылажагъын ва шолай кёп пайдалы ишлер гёз алгъа тутулгъанын айтды. Язывчуланы янындан таклифлер де къабул этилди. Савлугъу осал, мадары-кюю ёкъ язывчулар санаторий-курортларда ял алыв булан пачалыкъ янындан таъмин этилежек деген ой чалынды.

Форумну ортакъчылары ону ахырында шолай уллу маънасы булангъы Язывчуланы форумун оьр даражада оьтгерген ва шонда ортакъчылыкъ этме имканлыкъ берген республикасыны Башчысы Р.Ф. Хабиоровгъа, республиканы Къурултайыны председателини заместители Э.Р. Аиткуловагъа, Язывчуларыны союзуну председатели З.А. Алибаевге ва «Акъбузат» деген яшлар учун чыгъарылагъан журналны баш редактору, шаир Л.Х. Абдуллинагъа гъакъ юрекден разилигин билдире туруп, гёз алгъа тутулгъан сыйлы муратлагъа етишмеге насип болсун, бизин халкъларыбызны дослугъуну кёпюрю даим беклешсин деп ёрадылар.

С. МАМАЕВА.

Къутлайбыз!

Дагъыстан язывчуланы асарларын башкъырт тилине гѣчюрюп, республика журналларында ва газетлеринде чыгъарып, халкъларыбызны адабият дослукъ аралыкъларын беклешидиреген пагъмулу шаир, таржумачы, журналист Лариса Хашимовна Абдуллинаны биз де бары бизин дагъыстан язывчуларыбызны ва охувчуларыбызны атындан гъакъ юрекден къутлайбыз, яратывчулукъ ишинде дагъы да уллу уьстюнлюклер ёрайбыз!

Лариса Абдуллинагъа Йырчы Къазакъны, Кадрия Темирболатованы, Расул Гъамзатовну асарларыны таржумасы учун айрыча разилигибизни билдирмеге сюебиз.

Белгили башкъырт шаири Лариса Абдуллинагъа Башкъыртстан республиканы «Гъюрметлев граматасын» премьер-министрни заместители А.Ш. Бадранов тапшурду.

Радий ХАБИРОВ:

«ВАТАНЫМНЫ АДАБИЯТЫНЫ УЛЛУ ГЕЛЕЖЕГИ БОЛГЪАНЫ СЮЕМЕН»

Белгили экени йимик, Башкъыртстанны тахшагъары Уфада 27–28-нчи майда «XXI асруну язывчусу» деген регионара форум оьтгерилген. Шонда кѣп санавда тюрк миллетлени вакиллери ва оьзге миллетлерден де къонакълар ортакъчылыкъ этген. Дагъыстандан шо форумгъа шаир, «Тангчолпан» журналны редактору Супиянат Мамаева барып ортакъчылыкъ этген. Ол форум юрюлген заманны ичинде яшлар ва оьрюм яшлар учун адабиятны таъсирини ва пайдасыны гъакъындагъы яратывчулукъ хас ёлугъувларда ортакъчылыкъ этген.

Башкъыртстанны Башчысы Радий Хабиров форумну ортакъчыларын къутлай туруп, республикада ва тыш якъда белгили язывчулагъа, шаирлеге

пачалыкъ савгъатлар тапшургъан, яратывчу интеллигенция булан лакъыр этген. Форумну ортакъчыларыны алдында сөйлей туруп, ол булай деген: «Башкыртстанны адабиятыны бек кыйматлы ва кеп уллу тарихи бар. Биз Салават Юлаевни, Мажит Гафурини, Шайхзада Бабични, Мустай Каримни атлары булан оьктем болабыз. Бу йыл биз Сергей Аксаковну, Сергей Довлатовну, ярыкъландырывчубуз Мифтахетдин Акмулланы юбилейлерин оьтгеребиз, – деген ол, форумну ача туруп. –Тек мен дагъы да бек сюемен бизин адабиятыбызны уллу желегеги болгъанны. Шону учун да кеп гъаракат этме тарыкъбыз».

Республиканы Башчысы оьсюп гелеген яш наслуну тарбиялауда кеп миллетли башкыртстан адабиятны уллу оьлчевде пайдасы ва агъа-

мияты барны эсгерген. «Биз ёллар, кепорлер, уйлер этип болажакъбыз. Тек адамланы юреклеринде адабиятсыз низам салып, ватандашларыбызны ругъ байлыгъын артдырып болмажакъбыз, – дей туруп, Р. Хабилов, – биз кыйынлыкълары кеп девюрде яшайбыз. Гъар гюн дегенлей биз сыйлап, багъалап гелеген байлыкълар учуз бола. Бизин наслуну мекенли билими де, адабиятдан англаву

Солда форумну ортакъчысы – «Тангчолпан» журналны редактору, шаир Супиянат Мамаева Башкыртстан республиканы Къурултайыны председателини заместители Э.Р. Айткулова ва « Акъбузат» журналыны баш редактору, шаир Л.Х.Абдуллина булан.

да, рагъмулу тарбиясы да болмаса, гъалиги яш наслу шо янындан акъсай. Олар Интернет торуна бакъгъан, китап охувдан айрылгъан. Бизин энниден сонгъу аслу борчубуз – яш наслуну яхшы китапланы охума муштарлы этмек, тарихи-бизни сакъламакъ, игитлерибизни эсделигин сакъламакъ».

Регионну Башчысыны пикрусуна гёре, шо масъаланы Башкъыртстанны классика адабиятыны асарларын кинофильмлеге салып, яш наслугъа гёрсете туруп чечме ёлу бар. Ол эсгерген кюйде, Россияны киноэкраннында Мустай Каримни асарларына гёре этилген «Сестрёлка» ва «Отряд Таганок» деген фильмлер гёрсетилген ва яш къаравчулар оланы уллу разилик булан къабул этген. Шо ишни дагъы да узатма тарыкъ.

Язывчулар булангъы лакъырлашывда Р. Хабилов республикада адабиятны оьсювуне болушлукъ этивге байлавлу авторланы якълавда жамият арада чебер сёзну якълавгъа ва огъар асырап янашывну гъакъында эсгерген.

«Биз Башкъыртстанда китап чыгъарывгъа байлавлу харжланы артыражакъбыз. Китап басмаханалар авторлагъа берилген тийишли гонорарлардан къайры, оьзлени китаплары сатылгъан сонг 20 процент къошум харжлар да алажакъ», – деген республиканы Башчысы.

Ол Россияны китап сатыв фирмалары булан башкъыртстанлы авторланы китапларын да сатывгъа алмакъ учун дыгъарлар байламакъны тапшурган. Республиканы шо масъалалагъа къарайгъан министерлиги башкъырт язывчулары ва шаирлени китапларын электрон къайдада алып болагъан кюйде программаны гъазирлежек. Шо да яшёрюмлени адабиятгъа къуршама болушлукъ этежек.

«Жамият арада адабиятны ролюн гётермек учун биз гъар йыл чакъ исси вакътиде тахшагъарыбызны майданларында китап ярмакюлер оьтгерегеник де, эсли адамланы айтмагъанда, яшёрюмлени ва жагъиллени китап охума муштарлы эте. Шо ярмакюлерде авторлар ва китап чыгъарагъан басмаханаланы къуллукъчулары да ортакъчылыкъ этегени, алывчулар булан байлавлукъ юрютегени пайда гелтире, – деген регионну Башчысы. – Бизин адабиятны башгъа миллетлер де билсин, Россияны оьзге регионларында да охусун учун таржуманы кёп уллу маънасы бар. Шону учун да таржумачылагъа гъар йыл грантлар бермек муратда уьч миллион манат акъча гёрсетилежек. Бизин язывчуларыбызгъа ёлукъма, бир-бири булан байлавлукъ тутма, лакъыр этме ер болсун учун, Пушкинни атындагъы орамда ерлешген институтну бош бинасын маданият центргъа айландырабыз. Шонда адабият къонакъюй де, «Китап» деген издательствону экспозициясы да, яратывчулукъ союзлар учун оьзге ерлер де болажакъ», – деген республиканы башчысы.

Форумда дагъы да адабият конкурсланы оьтгеривну масъалалары арагъа чыкыгъан. Оланы гъар йыл оьтгермекни тийишли гысап этгенлер. Сонг да, республиканы язывчуларыны союзун гъар не якъдан якъламакъ ва яш авторлагъа кёмек этмек гёз алгъа тутулгъан. Башкъырт драматургияны оьсювуне болушлукъ этмекни ва янгы-янгы пьесаланы театры сагъналарында ойналагъан даражагъа этишдирмекни язывчуларыны союзуна тапшурулгъан.

Адабиятгъа багъышлангъан бу уллу жыйынны ахырында Башкъыртстанны Башчысы Р.Хабилов булай уллу ёлугъувну гъар йыл оьтгермекни таклиф этген.

КЪАТЫН ЭРИНЕ АЙТАГЪАН ЯСЛАРДАН

Айлагъа къара булут ябулса,
Айланасы ат айланмас кюрт болур.
Сюйгенинден къошулушмай айрылса,
Юреклерден таймас йимик дерт болур.
Тавлардан тармакъ-тармакъ сув акъса,
Оърдемеклер болурму экен агъасы?
Къайынкъызлар гиеген алай хас тонну
Сарасанлар болурму экен ягъасы?
Тавланы тармакълары не этейим? –
Этегинде олтурмагъа гишим ёкъ.
Сарасанлы хас тонланы не этейим? –
Гёнгюм алып, сыйпап гийме гишим ёкъ.
Замансыз сюйгенимден айрылдым,
Бу пана дюнья булан ишим ёкъ.
Арш ярылып, малайиклер яс этсин,
Мен аривге бугюн гелген къыйынгъа.
Сюйгенимни артындан мен къалсам да,
Мен гирмесмен бугюнден сонг жыйынгъа,
Бугюнден сонг дюнья сизге мюлк болсун,
Къалгъанлагъа унутулмас сёз болсун!

Ат аркъамны арба этдим,
Кана учумну торба этдим,
Аягъыма гён гийдим,
Аркъама ярамайгъан тон гийдим,
Тенгсизлер булан тенг болдум,
Тери тонлагъа енг болдум,
Яхшы айтгъангъа ялындым,
Яман айтгъандан уъркюндюм.
Эки аягъым ат этип,
Эки къолум къамучу этип,

Ярыкъ гѣзюм чарс этип,
Чапар этип чархымны,
Языкь этип жанымны,
Гече деп, гьейлер, ерлеримде ятмадым,
Гюндюз деп, бир ялымны тапмадым.
Душманлагъа дюшгюн болман деп,
Дослагъа сырларымны бермен деп,
Ал тишлеримни иржайтып,
Азув тишлеримни бек кысып,
Тишанлагъа чыгъа эдим аргъумакъ ат йимик,
Уйлеге гире эдим бели сынгъан ит йимик.
Етимлер сакълап, гьейлер, не гѣрдюм?
Санавлу бармакъларым тенг хапдым.
Къыяматгюн энни магъа къыйын гюн,
Къыйынларым айтма гишим ѳкъ бугюн.
Не гѣрмедим, оьлмедим,
Сен оьлген гюн неге оьлюп къалмадым?!
Болат экен мени сюегим,
Кийиз экен мени юрегим!
Гъали мен де темир таякъ тутайым,
Гъар гюн йылав магъа, гъар гюн – яс,
Шулай турма магъа дагъы ярамас!
Къара къабан болайым,
Къара орманлагъа барайым,
Ач болгъанда къамуш башлар чайнайым,
Сувсагъанда гѣзьяшларым уртлайым.
Кѣкюрек авлакъларда кѣрюм ѳкъ,
Кѣп ташланы арасында сыным ѳкъ.
Къызарышып, къызыл танглар къатгъанда
Сариеклер сарнай гелер саныма,
Гѣк ахшамлар болуп, гюнлер батгъанда
Гѣк бѣрюлер улуй гелир яныма...

Мен оьлейим сени учун,
Сен гѣрмей гетген гюн учун!
Башымдан явлугъумну алгъансан,
Башыма бары намусну салгъансан,
Гѣтерме болмасам, яшларынга не яхшы!
Айланамны яшларынг алгъанда,
Арасына мени салгъанда,

Бакъалар йимик баврум ярылар,
Балыкълар йимик оьтном сытылар.
Сени, суюгеним, къайдан табарман,
Сени излей къайда чабарман?
Бавланмагъан сени яшларынг,
Бажарылмай къалды ишлеринг.
Авлакъларда салам къошу уьй йимик,
Очарларда оьзден башы бий йимик,
Очарларгъа чыгъып, къавгъа салмагъан,
Бетине налат сёзню алмагъан,
Очар ташны бийлемей,
Налат сёзню сёйлемей,
Бир кепимни бузмадынг,
Пурманымдан озмадынг,
Герти гъакъыллы, сав башлы...
Мен оьлейим сени учун,
Яшларынгни гёнгю учун.

Сен этгенсен магъа этерни,
Мен билмеймен бугюн сагъа не этерни!
Эшигимни тёрлеге бакъдырдынг,
Тёрлеримден къан булакълар акъдырдынг!
Къалкъымны тешип, къан къуйдунг,
Къабагъымны сырып, от салдынг!
Къалкъымны тешип, къуйгъан къанынга юзейим,
Къабагъымны сырып, салгъан отунга бишейим!
Сен этгенни магъа бугюн ким этер?
Сени йимик уьлгюсюз,
Уллу къыйын салып, ким гетер?!
Къалкъы янынгда буз да ёкъ,
Улан тюгюл сагъа къыз да ёкъ.
Очарларда очар ташынг бош къалсын,
Жыйынларда бал аягъынг гиши алсын!
Барыбызны да башы эдинг,
Арабызда бар деп айтма яхшы эдинг!
Къой ичинде къочгъарым,
Йылкъы ичинде тулпарым!
Анамны он уланы болса да,
Отбашы сари алтындан толса да,
Суюгеним, сени йимик болмаслар,

Сени борчунг магъа бермеслер.
Сен эдинг мени амалым,
Сенсиз ёкъ эди мени мурадым.
Амалы ёкъ кызыланы амалы болур,
Башы гирген уйлерде,
Башмагъын чечген ерлерде.

* * *

Отавума от тюшген,
Отламагъа кьой гирген.
Батгъычлар булан тизген отавум,
Балталар алып, бузар гюн тувду.
Обаларым орунлагъа тегюлдю,
Гюзюлерим отбашлагъа увалды,
Садакъ шаршав илген чюйлерим сувурулду!
Сандыкъ салгъан ерлерим оюлгъан,
Сандыкъ тюбюм сарнагъан,
Къайчы гезюм магъа йылагъан.
Уч гюнлеге уй тутдум,
Учгъунлары кысыгъа от якъдым;
Бурулуп чыкыгъан тююнюм,
Булутлагъа етмей, узыюлдю;
Чабарыма чанг кьонмай,
Тутгъан уюм бузулду;
Алым-шалым онгмады,
Этегиме татли кирлер кьонмады.
Магъа этгенге Гъакъ этсин,
Гъакъ Тенгирим озыю этсин:
Къарилерден тили тутулсун,
Къарышлардан кьолу гесилсин,
Ач ичеги аягъына чырмалсын,
Токъ ичеги токъсан тогъуз тувралсын,
Отбашында къара йылан кьозласын,
Къатын-кызы бизин йимик бозласын;
Къакъгъан къазыгъын къара къаргъа бийлесин,
Эшген чубугъун етген бирев сюйресин!
Чарыгъынга тиймес улангъа
Чархынг неге бийлетдинг?
Ишымынга тиймес улангъа
Ишингни неге битдирдинг?
Не этген эдинг ол душманны озыюне!

Окъ ургъанмы эдинг ол душманны гёзюне?
Туллангъыр алашасын миндингми?
Тул къалгъыр олжасына гирдингми?
Къыйындашым, къурдашым,
Къыйынлы гюнлер гелгенде табулагъан ёлдашым!
Эретурсакъ, тенглешидик,
Олтургъанда ойлашдыкъ,
Тенглешигенде тенг тартдыкъ,
Ойлашгъанда герти айтдыкъ.
Сагъа инангъан мени башым къалмасын, суюгеним!

Бийик бойлум, бий сойлум,
Къаз-къаз басгъан юрюшлюм,
Бий уланлар йимик турушлюм,
Тогъузлагъа тонлар чечмеген,
Токъсанлагъа сырын айтмагъан,
Къорукълу талалагъа къой яйгъан,
Къоркъунчлу майданлагъа къош салгъан,
Сабанларына був екген,
Урлукъларына лабзы этген,
Бузлардан тегиш иннырлы,
Ерпивиочлер йимик кюрекли,
Ез айрылардан сенекли.

Форумдан эсделикте чыгарылгъан сурат.

Индекс годовой 63337

Тангчолпан № 3, 2021

УТРЕННЯЯ ЗВЕЗДА
На кумыкском языке

«XXI асруну ызывчулары» деген форумну ортакчылары. Уфа.